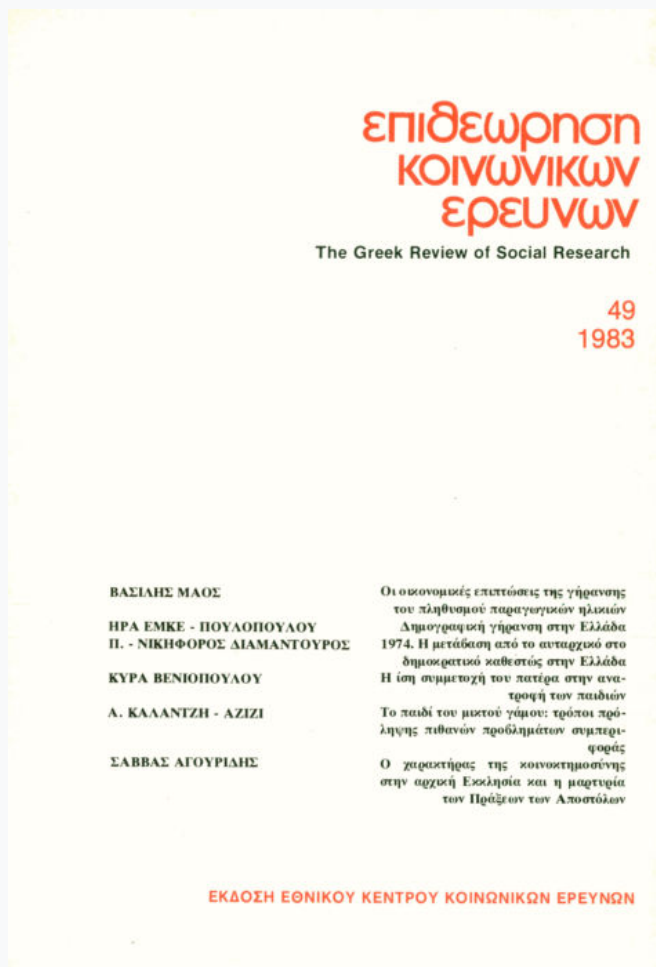


The Greek Review of Social Research

Vol 49 (1983)

49



Οι οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών

Βασίλης Μάος

doi: [10.12681/grsr.179](https://doi.org/10.12681/grsr.179)

Copyright © 1983, Βασίλης Μάος



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μάος Β. (1983). Οι οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών. *The Greek Review of Social Research*, 49, 3–34. <https://doi.org/10.12681/grsr.179>

Οι οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών

Βασίλης Μάος*

Οι ουσιαστικές εξελίξεις και μεταβολές καθώς και η εντατικοποίηση που παρατηρούνται εδώ και δεκαετίες στις βασικότερες δημογραφικές διαδικασίες – όπως της γεννητικότητας, θνησιμότητας, γαμηλιότητας, εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης – αναπότρεπτα οδηγούν σε αισθητά φανερά και ουσιαστικές μεταβολές στη δυναμική της αύξησης (δηλαδή των απολύτων μεγεθών αύξησης ή μείωσης και των συνεπαγομένων απ' αυτά ρυθμών) του πληθυσμού, στην οποία συνήθως δίνεται απ' όλους ιδιαίτερη προσοχή και σημασία.

Πίσω από αυτές τις μεταβολές κατά κανόνα παραμένουν στη σκιά οι θαυότερες δομικές εξελίξεις και μετατοπίσεις, οι οποίες πραγματοποιούνται μέσα στον πληθυσμό κάτω από την επίδραση των ίδιων παραγόντων και αιτιών, που κατά κύριο λόγο σχετίζονται με τις εξελίξεις, τις μεταβολές και τις μετατοπίσεις του πληθυσμού. Σχετικά μ' αυτό ο Γάλλος δημογράφος A. Sauvy παρατηρεί: «Γενικά, η κοινή γνώμη αντιλαμβάνεται και συνειδητοποιεί καλύτερα τον ποσοτικό παράγοντα, απ' ό,τι τον παράγοντα της ηλικίας και για το λόγο αυτό κλίνει υπέρ του περιορισμού (των γεννήσεων) του ποσοτικού μεγέθους του πληθυσμού περισσότερο ίσως απ' ό,τι θα έπρεπε. Αυτό ακριβώς συγκεκριμένα συνέβαινε το 1950 στην Αγγλία. Η εισηγητική έκθεση της Βασιλικής Επιτροπής για πληθυσμιακά προβλήματα δεν έγινε απόλυτα αποδεχτή από την κοινή γνώμη, γιατί η τελευταία υποτιμούσε τη διαδικασία της γήρανσης του πληθυσμού, η αρνητική πλευρά της οποίας, όσο περίεργο κι αν φαίνεται αυτό, διαφεύγει ακόμα

*Δημογράφος, Αναστάτη Βιομηχανική Σχολή Θεσσαλονίκης.

και από τη συνείδηση εκείνου του τμήματος του πληθυσμού το οποίο άμεσα δοκιμάζεται απ' αυτήν».¹

Οποσδήποτε, υποτιμάται η σημασία του παράγοντα της κατά ηλικία σύνθεσης του πληθυσμού όχι μόνο από τους οικονομολόγους και κοινωνιολόγους, αλλά μερικές φορές ίσως και από τους ίδιους τους δημογράφους. Και παρόλο που τελευταία, διάφοροι μελετητές - ερευνητές δημογράφοι, και σε μικρότερο βαθμό οι κοινωνιολόγοι, υπογραμμίζουν το γεγονός της παραγνώρισης αυτών των παραγόντων, εντούτοις απέχουμε ακόμα πολύ από το να κατανοήσουμε πλήρως και να μπορούμε να το αντιμετωπίσουμε. Το αποτέλεσμα είναι ότι όλα τα προβλήματα που συνδέονται με τις εξελίξεις και τις μεταβολές στην κατά ηλικία και κατά φύλο σύνθεση του πληθυσμού, δεν έχουν συνειδητοποιηθεί πλήρως ούτε από την Πολιτεία.

Στο άρθρο μας αυτό, από το σύνολο των προβλημάτων που σχετίζονται με τις πραγματοποιούμενες μεταβολές και αλλαγές στην κατά ηλικία σύνθεση του πληθυσμού, θα εξετάσουμε μόνο το πρόβλημα των οικονομικών επιπτώσεων της γήρανσης του παραγωγικού πληθυσμού.

Όταν μιλάμε για πληθυσμό παραγωγικών ηλικιών ή παραγωγικό πληθυσμό εννοούμε, σύμφωνα με τα καθιερωμένα από τον ΟΗΕ και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας κριτήρια, τις ομάδες ηλικιών 15 - 64 ετών για τους άρρενες και 15 - 59 ετών για τις θήλειες.² Αυτές οι ομάδες ηλικιών αμφοτέρων των φύλων αποτελούν το κύριο σώμα των εργατικού δυναμικού και του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας. Οι διάφοροι παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της κλίμακας αναπαραγωγής του πληθυσμού, επηρεάζουν και το ειδικό βάρος των παραγωγικών ηλικιών στο σύνολο του πληθυσμού της χώρας. Αλλά το θέμα αυτό δεν θα το ερευνήσουμε, γιατί στο στάδιο αυτό της μελέτης μας ενδιαφέρει η εξέταση των κατά ηλικία εξελίξεων που παρατηρούνται μόνο στις ομάδες ηλικιών του παραγωγικού πληθυσμού.

Σε όλες τις αναπτυγμένες και στις περισσότερες μέσου επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης και των δυο κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων χώρες παραμένει χαρακτηριστική η πορεία της διαδικασίας που αποκαλείται «γήρανση» του παραγωγικού πληθυσμού. Δηλαδή,

1. A. Sauvy, *Théorie générale de la population*, Vol. I, Economie et croissance, Paris 1963, p. 99.

2. Σε αρκετές χώρες και ιδιαίτερα στις σοσιαλιστικές, ως παραγωγικός πληθυσμός θεωρείται για τους άρρενες οι ομάδες ηλικιών 18 - 59 ετών και για τις θήλειες 18 - 54 ή 15 - 54 ετών, λόγω του ότι έχει καθιερωθεί μικρότερο όριο ηλικίας συνταξιοδότησης και μεγαλύτερη υποχρεωτική διάρκεια εκπαίδευσης.

Οι οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών

λόγω της συνεχιζόμενης μείωσης της γεννητικότητας, από τη μία πλευρά, και της εξωτερικής μετανάστευσης, από την άλλη, ελαττώνεται το ειδικό βάρος των νεοεισερχομένων γενεών και των νεότερων ομάδων ηλικιών του παραγωγικού πληθυσμού και αυξάνεται, αντίστοιχα, το ειδικό βάρος των μεγαλύτερων ομάδων ηλικιών στο σύνολο του παραγωγικού πληθυσμού. Το φαινόμενο αυτό της διαδικασίας της «γήρανσης» του παραγωγικού πληθυσμού παρατηρείται ήδη και στη χώρα μας και μάλιστα σε πιο επικίνδυνη κλίμακα, λόγω της αναχρονιστικής και παρασιτικής δομής και οργάνωσης της οικονομίας μας. Η ζήτηση εργασίας παραμένει σχεδόν σταθερή και επομένως η υποαπασχόληση και ανεργία όλων των ηλικιών του παραγωγικού πληθυσμού συσσωρεύεται αθροιστικά. Και κάθε φορά που η διεθνής οικονομική συγκυρία το επιτρέπει, οι διάφορες όψεις ανεργίας και υποαπασχόλησης παίρνουν τις πραγματικές τους διαστάσεις με τη μορφή της τεράστιας για τη χώρα μας εξωτερικής μετανάστευσης. Η μαζική μετανάστευση στο εξωτερικό έχει οδηγήσει όχι μόνο στην καταστροφική αποψίλωση των περισσότερων περιφερειών και διαμερισμάτων της χώρας από τη νέα γενιά, αλλά ταυτόχρονα και στην ανώμαλη και πρόωπη δομική γήρανση του παραγωγικού πληθυσμού της χώρας με πολυποικίλες μελλοντικές συνέπειες. Παραδείγματος χάρη, λόγω των τεράστιων για τη χώρα μας άμεσων και έμμεσων ανθρώπινων απωλειών των πολέμων 1912-1922 και 1940-1949, της συνεχιζόμενης πτωτικής τάσης της γεννητικότητας και της μεγάλης κλίμακας μετανάστευσης, το ποσοστό του πληθυσμού των ομάδων ηλικιών 15 - 29 ετών στο σύνολο του παραγωγικού πληθυσμού (15 - 64/59) για την περίοδο 1928 - 1978 παρουσιάζει τις ακόλουθες μεταβολές:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Το ειδικό βάρος (σε %) των ομάδων ηλικιών 15-29 ετών στο σύνολο του παραγωγικού πληθυσμού

Έτη	Σύνολο δύο φύλων	Άρρενες	Θήλειες
1928	47,13	45,86	48,41
1940	42,46	41,67	43,28
1951	44,48	43,85	45,10
1961	39,23	38,42	40,05
1971	33,72	33,48	33,96
1978	34,80	34,77	34,82

Πηγή: 1) Αποτελέσματα απογραφών πληθυσμού-κατοικιών για τα έτη 1928, 1940, 1951, 1961, 1971.

2) Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της Ελλάδας έτους 1978, Αθήνα 1981.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 1 διαπιστώνουμε:

1) Σε όλη την εξεταζόμενη 50ετή περίοδο το ποσοστό των ομάδων ηλικιών 15-29 ετών στο σύνολο του πληθυσμού παραγωγικών (15 - 64/59) ηλικιών και των δύο φύλων βρίσκεται σε συνεχή φθίνουσα πορεία. Οι παράγοντες και οι αιτίες, που οδηγούν αμετάκλητα στις διαδικασίες της διαρθρωτικής γήρανσης τόσο του παραγωγικού όσο και του συνόλου του πληθυσμού της χώρας, οφείλονται: α) στις τεράστιες άμεσες και έμμεσες ανθρώπινες απώλειες που είχε η χώρα μας κατά τη διάρκεια των διαφόρων πολέμων, οι οποίες παραμόρφωσαν αισθητά την πληθυσμιακή πυραμίδα και τη μετέτρεψαν από συνέπεια σε αιτία δευτερογενών πληθυσμιακών επιπτώσεων, β) στη μεγάλης κλίμακας εξωτερική μετανάστευση που μέχρι την έναρξη της διεθνούς οικονομικής κρίσης αποτελούνταν κατά 80 - 85% από τις δυναμικότερες γενεές των 18 - 35 ετών, με τις ίδιες συνέπειες για τον πληθυσμό μας όπως και οι πόλεμοι, γ) στη συνεχιζόμενη πτώση της γονιμότητας και συνεπώς της γεννητικότητας του πληθυσμού μας.

2) Σύμφωνα με τα δεδομένα του 1978 σε σχέση με αυτά του 1971, παρατηρούμε όχι μόνο τη διακοπή της συνεχιζόμενης συρρίκνωσης του ποσοστού των ομάδων αυτών του παραγωγικού πληθυσμού, αλλά και μικρή σχετική άνοδο. Η διακοπή αυτή της πτωτικής τάσης του ποσοστού των νέων ομάδων ηλικιών και η σχετική αύξησή του είναι όμως παροδικές και οφείλονται:

α) στην ένταξη στον παραγωγικό πληθυσμό των σχετικά πολυπληθέστερων γενεών που γεννήθηκαν την πρώτη μεταπολεμική περίοδο του 1950 - 1963, δηλαδή όταν ακόμη η γεννητικότητα στη χώρα μας δεν είχε πέσει χαμηλότερα του 18%.

β) στη διακοπή μετά το 1973 περίπου της εξωτερικής μετανάστευσης και στην υπέρβασή της από την παλιννόστηση, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Αυτή η προσωρινή σταθεροποίηση έχει καθαρά συγκυριακό χαρακτήρα και οι ρυθμοί γήρανσης πρόκειται να συνεχιστούν γιατί η γεννητικότητα στη χώρα από το 1971 έχει πέσει στο πολύ χαμηλό επίπεδο του 15 - 16% θα επιταχυνθούν δε σε επικίνδυνο βαθμό μόλις ξεπεραστεί η παγκόσμια οικονομική κρίση.

Για να φανεί πιο ανάγλυφα η δυναμική της επικίνδυνης τάσης της γήρανσης του πληθυσμού της χώρας γενικά και του παραγωγικού πληθυσμού ιδιαίτερα, αναφέρουμε ότι: α) αν το ποσοστό των νεότερων παραγωγικών γενεών στο σύνολο του παραγωγικού πληθυσμού το 1928 αντιστοιχούσε στο 47,13%, το 1978 έπεσε στο 34,8%, δηλαδή έχουμε μία μείωση 12,33 ποσοστιαίων μονάδων (26,2%). Αν το ποσο-

στό των νέων ομάδων ηλικιών 15 - 29 ετών του 1978 θα διατηρούνταν σ' εκείνο του 1928, τότε η αριθμητική δύναμη αυτών των ηλικιών θα έπρεπε ν' αποτελείται από 2.703.227 νέους, αντί του πραγματικού αριθμού των 1.995.869. β) Στην εξεταζόμενη περίοδο των ετών 1928 - 1978, ενώ στο σύνολό του ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε κατά 50,85%, ταυτόχρονα διαπιστώνεται μια τεράστια διαφοροποίηση ως προς την κατά ομάδες ηλικιών αύξηση: π.χ. στις παιδικές ομάδες 9 - 14 ετών έχουμε αύξηση μόνο κατά 10,02%, στις νέες παραγωγικές ηλικίες 15 - 29 ετών κατά 13,43%, στις παραγωγικές ηλικίες 30 - 64/59 ετών της τάξης του 89,5% (απόρροια της άλλοτε υψηλής γεννητικότητας που αντιστοιχούσε στις ηλικίες των ετών γέννησής τους) και στον πληθυσμό της τρίτης ηλικίας, των γερόντων (65/60 και άνω ετών), έχουμε αύξηση μέχρι και 198,27%, δηλαδή με μέσο ετήσιο ρυθμό 2,21%.

Επομένως, η πορεία των σταθερά αυξανόμενων ρυθμών γήρανσης του παραγωγικού και γενικά όλου του πληθυσμού της χώρας αποτελεί πλέον δεδομένη και αναμφισβήτητη πραγματικότητα.

Αν και το κείμενο αυτό δεν αποβλέπει στη διερεύνηση των αιτιών που προκαλούν τη δομική γήρανση του πληθυσμού των παραγωγικών ηλικιών και γενικότερα του συνόλου του πληθυσμού, είμαστε ωστόσο υποχρεωμένοι, έστω και με συντομία, να διαλευκάνουμε μερικούς το θέμα, μια και πολύ συχνά από πολλούς μη δημογράφους δίνονται λαθεμένες και παραπλανητικές ερμηνείες σχετικά με τα αίτια της γήρανσης του πληθυσμού. Συνήθως, ως βασική αιτία της αύξησης του ποσοστού των γερόντων στο σύνολο του πληθυσμού θεωρείται από πολλούς η μείωση της θνησιμότητας και η αύξηση της μέσης διάρκειας ζωής. Στην πραγματικότητα, η γήρανση του πληθυσμού οφείλεται κυρίως στη μείωση της γεννητικότητας και όχι στην πτώση της θνησιμότητας. Όπως γράφει ο Πολωνός δημογράφος και ειδικός στα προβλήματα της γήρανσης του πληθυσμού Edward Rosset, «κύρια πηγή των διαδικασιών της γήρανσης του πληθυσμού αποτελεί η πτώση της γεννητικότητας και όχι η αύξηση της διάρκειας ζωής. Θα πρέπει να προσθέσουμε, ότι εδώ έχουμε να κάνουμε όχι με υπόθεση που χρειάζεται απόδειξη, αλλά με ήδη αποδεδειγμένη θέση».³ Η αύξηση της μέσης διάρκειας ζωής οφείλεται στη μείωση της θνησιμότητας κυρίως στις μικρές και νεότερες ηλικίες, γεγονός που συμβάλλει στην ανανέωση του πληθυσμού και όχι στη γήρανσή του.⁴

3. Edward Rosset, *Η διαδικασία της γήρανσης του πληθυσμού*. Δημογραφική έρευνα, Μόσχα 1968, σελ. 371 - 372.

4. E. Rosset, ό.π., σελ. 410. A Sauvy, «Le vieillissement des populations et l' allongement de la vie», *Population*, Paris 1954, No 4.

Στο μέτρο που η γεννητικότητα στη χώρα μας μειώνεται φανερά, αναπόφευκτα ακολουθεί και η τάση γήρανσης του πληθυσμού της. Οι τεράστιες ανθρώπινες απώλειες που υπέστη η χώρα κατά τους τελευταίους πολέμους, καθώς και η μακρόχρονη αιμορραγία της μαζικής εξωτερικής μετανάστευσης προκάλεσαν ιδιαίτερα μεγάλη παραμόρφωση της ηλικιακής πυραμίδας (των δύο φύλων). Μέσα στο χρόνο, οι διακυμάνσεις της πυραμίδας, εναλλασσόμενες τακτικά, εμποδίζουν την ακριβή ένδειξη της γήρανσης. Πράγματι, όταν το ποσοστό των διαφόρων ομάδων ηλικιών άλλοτε αυξάνει κι άλλοτε μειώνεται, προκαλούνται αυξομειώσεις στη δυναμική των δεικτών που προαναφέρθηκαν. Δυστυχώς για τη χώρα μας, η εξωτερική μετανάστευση συνεχίζει ακόμα να παίζει ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ηλικιακής πυραμίδας του πληθυσμού και πιθανόν να συνεχίσει για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, αν δεν εκλείψουν οι οικονομικο-κοινωνικοί παράγοντες και αιτίες, που εξαναγκάζουν μέρος του πληθυσμού μας ν' αναζητά απασχόληση και ευημερία μακριά από την πατρίδα του. Και όμως το σύνολο των τάσεων της γήρανσης του πληθυσμού μπορεί να τιθασευθεί και ν' ανακοπεί μόνο μετά την αναχαίτιση της πτώσης της γεννητικότητας και της σταθεροποίησής της σε κάποιο επίπεδο.

Ποιες μπορεί να είναι οι οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης του παραγωγικού πληθυσμού;

Κατ' αρχήν θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί ότι η οικονομική αξία της προσφοράς των διαφόρων ομάδων ηλικιών, φύλων, μορφωτικών επιπέδων και επαγγελματικής κατάρτισης, οπωσδήποτε δεν μπορεί να είναι η ίδια. Αυτή η διαφορετική οικονομική προσφορά πρώτα-πρώτα μπορεί να είναι συνδεδεμένη με τη διαφορετική συμμετοχή των διαφόρων ηλικιών στην οικονομική ζωή, στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των απογραφών του πληθυσμού του 1961 και 1971, το ποσοστό συμμετοχής των διαφόρων ομάδων ηλικιών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού των αντιστοίχων ηλικιών όπως φαίνεται στον πίν. 2.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 2 διαπιστώνουμε ότι η συμμετοχή του πληθυσμού των παραγωγικών ηλικιών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, καθώς μεγαλώνει η ηλικία, μειώνεται παρουσιάζοντας επιπλέον ουσιαστικές διαφορές κατά φύλο και χρονικές περιόδους. Ο βαθμός συμμετοχής στον ενεργό πληθυσμό των διαφόρων ηλικιών καθορίζεται και προσδιορίζεται από το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης, από τον συγκεκριμένα διαμορφωμένο χαρακτήρα των κυριαρχουσών κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων, καθώς και από τη λειτουρ-

Οι οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Ποσοστά (%) συμμετοχής στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό κατά ομάδες ηλικιών και φύλο για το 1961 και 1971

Ομάδες ηλικιών	1961			1971		
	Σύνολο δύο φύλων	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο δύο φύλων	Άρρενες	Θήλειες
15 - 19	56,89	67,05	46,79	42,99	49,89	36,26
20 - 24	65,53	87,23	52,19	58,90	75,12	47,56
25 - 29	68,92	96,44	43,64	79,35	93,38	66,60
30 - 34	67,01	97,49	38,88	70,22	96,85	46,83
35 - 44	65,46	96,58	37,15	61,97	96,47	29,74
45 - 54	63,23	93,42	34,50	63,53	92,46	37,25
55 - 64	51,28	81,55	24,28	49,58	75,18	25,74
Σύνολο	61,14	84,70	39,00	58,04	79,10	37,97

Πηγή: Δ. Φράγκου, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος*, Αθήνα 1980, σελ. 209.

γία και επίδραση των δημογραφικών, φυσιολογικών, ψυχολογικών, υγειονομικών και άλλων παραγόντων. Η συμμετοχή στον ενεργό πληθυσμό των ηλικιών 15-29 ετών και των δύο φύλων εξαρτάται και ρυθμίζεται από τα καθιερωμένα συστήματα και τις βαθμίδες εκπαίδευσης, τον βαθμό προσιτότητας και τον χαρακτήρα ανάπτυξης της εκπαίδευσης, τις κλίμακες στράτευσης (και τη χρονοδιάρκεια της θητείας) καθώς και την υφιστάμενη εργατική νομοθεσία. Την πιο μικρή και ιδιόμορφη συμμετοχή παρουσιάζει ο γυναικείος πληθυσμός, διότι εκτός από τους παράγοντες που προαναφέρθηκαν επιδρούν ακόμα η ελλιπής παροχή υπηρεσιών, η συνεχιζόμενη κυριαρχία αναχρονιστικών πατριαρχικών αντιλήψεων και παραδόσεων, η μητρότητα, διάφορες οικογενειακές καταστάσεις, κ.α. Εφόσον πολλοί απ' αυτούς τους παράγοντες και μερικοί άλλοι θα διατηρήσουν την ισχύ τους για μεγάλο χρονικό διάστημα, μαζί τους θα διατηρηθεί και η κατά ηλικία και φύλο διαφορετική συμμετοχή στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Το γεγονός αυτό αποτελεί, οπωσδήποτε, έκφραση της συνεχιζόμενης πορείας γήρανσης του παραγωγικού πληθυσμού, που αναπόφευκτα οδηγεί στη μείωση των δεικτών συμμετοχής τόσο των διαφόρων ηλικιών και φύλων, όσο και του συνόλου του πληθυσμού στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.

Οπωσδήποτε, δεν πρέπει να διαφεύγει την προσοχή μας η παραπάνω παρατήρηση για την παραμορφωμένη πυραμίδα του πληθυσμού μας, γιατί αυτή θα συνεχίσει για αρκετό χρονικό διάστημα να επιδρά

στις διαδικασίες και στην πορεία γήρανσης του παραγωγικού πληθυσμού, παρεμποδίζοντας αναλόφευκτα τη διαμόρφωση των πραγματικών διαστάσεών τους. Για το λόγο αυτό θα παρατηρείται και κάποια συγκράτηση της μείωσης των γενικών δεικτών της οικονομικής δραστηριότητας του συνόλου του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών.

Προκειμένου να διαπιστώσουμε το βαθμό επίδρασης των κατά ηλικία δομικών μεταβολών και συνεπώς της γήρανσης του παραγωγικού πληθυσμού, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, στην κλίμακα της οικονομικής δραστηριότητάς του σε δύο διαφορετικές χρονολογίες, θα πάρουμε ως πρότυπο τους κατά ηλικία δείκτες συμμετοχής στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό του παραγωγικού πληθυσμού του 1961. Βάσει της προτυποποίησης βρίσκουμε ότι το 1928 στα 1000 πρόσωπα (άτομα) του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών τα 725,8 θα συμμετείχαν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, ενώ το 1978 θα συμμετείχαν 627,4 άτομα. Δηλαδή μέσα σε 50 έτη, λόγω γήρανσης της δομής του παραγωγικού πληθυσμού, η συμμετοχή στον ενεργό πληθυσμό σε κάθε 1000 άτομα παραγωγικού πληθυσμού μειώθηκε κατά (725,8 - 627,4) 98,4 άτομα ή κατά 13,6%. Η μείωση αυτή σε μια χώρα με καθυστερημένη και αναχρονιστική διάρθρωση της οικονομίας, που μαστίζεται χρόνια από την ανεργία (η μετανάστευση πάντοτε αποτελεί ανοικτή μορφή έκφρασης της ανεργίας), οπωσδήποτε δεν δημιουργεί τα ίδια προβλήματα με εκείνα των πλήρως εκβιομηχανισμένων χωρών. Όμως το γεγονός αυτό δεν θα πρέπει να μας αφήσει και στο μέλλον αδιάφορους μπροστά στη συνεχιζόμενη πορεία της γήρανσης του πληθυσμού και στη διόγκωση παράλληλα μ' αυτήν των οικονομικών, δημογραφικών και κοινωνικών προβλημάτων.

Η διαφορετική κι άνιση οικονομική προσφορά των εκπροσώπων των διαφόρων ομάδων ηλικιών του παραγωγικού πληθυσμού απορρέει όχι μόνο από τη διαφορετική εργασιακή και οικονομική δραστηριότητά τους, αλλά και από την ίδια την αποδοτικότητα της εργασίας τους. Ο «μέσος» εργαζόμενος άνθρωπος από τη στιγμή που αρχίζει να αναπτύσσει κάποια παραγωγική δραστηριότητα, δέχεται την επίδραση πολλών και διαφόρων παραγόντων, οι οποίοι, συνολικά, προσδιορίζουν και την παραγωγική ισχύ του (δυναμικό) σε οποιαδήποτε φάση και ηλικία της ζωής του.

Θα αναφερθούμε εδώ στο ρόλο τριών ομάδων παραγόντων που επιδρούν ουσιαστικά στην παραγωγική ισχύ και αποδοτικότητα των εργαζομένων.

1. *Φυσιολογικοί παράγοντες*. Όπως είναι γνωστό, σε όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ζωής, στον οργανισμό των ανθρώπων συντελούνται

διάφορες αμετάκλητες φυσιολογικές μεταβολές και αλλαγές, οι οποίες επιδρούν ουσιαστικά στις κάθε είδους και μορφής ικανότητες και δραστηριότητές τους, και φυσικά στην ικανότητα για εργασία. Αυτή η επίδραση δεν έχει ακόμα μελετηθεί και ερευνηθεί από τους ειδικούς επιστήμονες στο βαθμό που χρειάζεται, ώστε να γίνουν γνωστές οι επιπτώσεις της στην ικανότητα για εργασία. Σχετικά μ' αυτό το πρόβλημα, ο Δυτικογερμανός Gunther Lehmann, ειδικός στα προβλήματα της φυσιολογίας της εργασίας, παρατηρεί: «Δυστυχώς, σ' αυτό το σοβαρότατο πρόβλημα έχουν αφιερωθεί ελάχιστες ακριβείς επιστημονικές έρευνες, στηριζόμενες σε αρκετά μεγάλο και αντιπροσωπευτικό πειραματικό υλικό, που τα δεδομένα και τα αποτελέσματα-συμπεράσματά τους μπορούν να εκτιμηθούν ως αξιόπιστα και αυθεντικά».⁵

Όμως, παρ' όλα αυτά, βάσει των υπαρχουσών εργασιών και μελετών έχουν ήδη διαμορφωθεί μερικές γενικές αντιλήψεις σχετικά με το χαρακτήρα των διαδραματιζομένων ηλικιακών φυσιολογικών μεταβολών και των επιδράσεών τους στην ικανότητα για εργασία.

Είναι γνωστό ότι οι φυσιολογικές δυνατότητες και ικανότητες του ανθρώπου σε αρκετά νεαρή ηλικία φθάνουν σε κάποια ανώτερη δυνατή βαθμίδα, και ύστερα από ορισμένο χρονικό διάστημα και σε ορισμένη ηλικία, αρχίζει, κατά κανόνα, η προοδευτική μείωσή τους. Εξασθενεί με το χρόνο η ισχύς του μυϊκού συστήματος, της όρασης, της ακοής, γίνεται όλο και δυσκολότερος ο σχηματισμός και η διαμόρφωση των εξαρτημένων αντανακλαστικών, εξασθενεί η μνήμη, αυξάνεται ο βαθμός κόπωσης κτλ. Φυσικά, είναι επόμενο όλες αυτές οι μεταβολές και αλλαγές να μην επιδρούν θετικά, αλλά αρνητικά ως προς το βαθμό ικανότητας για εργασία του ανθρώπου. Αλλά εδώ δεν θα πρέπει να δημιουργείται η εντύπωση ότι οι συνδεδεμένες με την αύξηση της ηλικίας φυσιολογικές μεταβολές επιδρούν πάντα αρνητικά στις ικανότητες εκτέλεσης της άλφα ή της βήτα εργασίας. Σχετικά μ' αυτά, ο G. Lehmann γράφει ότι «μόνο οι νέοι άνθρωποι κάτω των 25 ετών και το πολύ μέχρι των 30 είναι σε θέση για μικρό χρονικό διάστημα να εκτελούν σύντομες και μεγάλης μυϊκής έντασης εργασίες, ενώ όταν και όπου χρειάζεται φυσική αντοχή μεγάλης χρονικής διάρκειας αποδεικνύεται ότι οι ηλικιωμένοι έχουν περισσότερες πιθανότητες να βγουν νικητές στον αγώνα».⁶ Γενικά, παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, ότι πολύ πριν φθάσει ο άνθρωπος στην οριακή παραγωγική

5. G. Lehmann, *Η πρακτική φυσιολογία της εργασίας* (Μετάφραση από τη γερμανική στη ρωσική γλώσσα), Μόσχα 1967, σ. 96.

6. G. Lehmann, *ό.π.*, σελ. 100.

ηλικία του οι φυσιολογικές δυνατότητες και ικανότητες του οργανισμού του αρχίζουν να μειώνονται, πράγμα που δεν μπορεί να μην έχει αρνητικές επιπτώσεις στην παραγωγικότητα και γενικότερα στην αποδοτικότητα της όλης εργασιακής του δραστηριότητας.

2. *Η πείρα εργασίας*. Με τη ροή του χρόνου και με την πάροδο της ηλικίας, η συσσωρευμένη πείρα και γνώση, ιδιαίτερα στην περίπτωση χειρωνακτικής εργασίας, εμποδίζει, σε μεγάλο βαθμό, την προοδευτική ελάττωση των φυσιολογικών λειτουργιών του ανθρώπινου οργανισμού. Η πρακτική εμπειρία, η διαμόρφωση και ο μετασχηματισμός της ήδη αποκτημένης επαγγελματικής εξειδίκευσης και πείρας σε συνηθισμένη πλέον ορθολογική εργασία, συμβάλλει στην εξοικονόμηση δυνάμεων και ενέργειας, από τη μια, και στην αύξηση της αποδοτικότητας της εργασίας, από την άλλη. Ο Edward Rosset στο βιβλίο του *Η πορεία της γήρανσης του πληθυσμού* γράφει: «Οι εκτιμήσεις των προοδευτικών ερευνητών μας υποχρεώνουν να δούμε διαφορετικά τα προβλήματα της επαγγελματικής ικανότητας των εργαζομένων των μεγάλων ηλικιών. Στο διεθνές συνέδριο γεροντολογίας, που είχε συνέλθει το 1951 στο Σαν Λουίς, ο Ολλανδός εκπρόσωπος J. G. Sleswijk ανακοίνωσε ότι στις βιομηχανικές επιχειρήσεις «Φίλιπς» της Ολλανδίας χαιρούν ιδιαίτερης εκτίμησης οι εργάτες των μεγάλων ηλικιών 45 - 65 ετών, εξαιτίας της μεγαλύτερης προσοχής και αφοσίωσης στην εργασία τους. Εντυπωσιακά ήταν τα αποτελέσματα της έρευνας της αμερικανικής Επιτροπής βιομηχανικής ψυχιατρικής. Σ' αυτήν την έρευνα ιδιαίτερα υποστηρίχθηκε ότι γενικά οι εργάτες άνω των 45 ετών είναι περισσότερο χρήσιμοι, απ' ό,τι εργάτες των ηλικιών κάτω των 45 ετών».⁷ Ο δε G. Lehmann υποστηρίζει ότι «η καλή και αποτελεσματική εκτέλεση εργασίας στον ίδιο χώρο και είδος δουλειάς από εργάτες μεγάλων ηλικιών ερμηνεύεται από το γεγονός ότι η μειούμενη φυσική δύναμη και παραγωγικότητά τους αναπληρώνεται από τη συσσωρευμένη πείρα και τον ορθολογισμό των ενεργειών τους κατά τη διάρκεια της εργασίας».⁸

Επομένως, σωστά συμπεραίνει ο David Morse ότι οι ως τώρα παραδοσιακές εκτιμήσεις της επαγγελματικής ικανότητας των εργαζομένων των μεγαλύτερων ηλικιών χρειάζονται ριζική επανεξέταση: «Στην ουσία, αυτές είναι απαρχαιωμένες και ανεπαρκείς από οικονομική, κοινωνική, φυσιολογική, ψυχολογική, συνάμα και από καθαρά ανθρώπινη πλευρά. Σήμερα, η ικανότητα για εργασία διατηρείται σε αρκετά μεγα-

7. E. Rosset, *Η πορεία γήρανσης του πληθυσμού*, Μόσχα 1968, σ. 330 - 331.

8. G. Lehmann, ό.π., σ. 100.

λύτερο βαθμό, απ' ό,τι συνήθως εκτιμάται. Με την αύξηση της ηλικίας, μπορεί ακόμα και να αυξάνεται και να μη μειώνεται, μια που η αποδοτικότητα των προσπαθειών και το αίσθημα ευθύνης μπορεί να είναι—συχνότερα απ' αυτό που συνήθως παραδέχονται—σημαντικά υψηλότερα στους εργαζόμενους των μεγάλων ηλικιών, απ' ό,τι των νεωτέρων».⁹

Αυτό το φαινόμενο έχει τη δική του φυσιολογική ερμηνεία. Κατά τη διαρκή μόνιμη επανάληψη των ιδίων πράξεων επενεργειών διαμορφώνεται ένα ολόκληρο σύστημα εξαρτημένων αντανακλαστικών, το οποίο και μετατρέπει τον εργάτη σε δυναμικό στερεότυπο του συγκεκριμένου είδους εργασίας. Κατά την περίοδο διαμόρφωσης του δυναμικού στερεοτύπου «η συγκεντροποίηση των νευρο-ψυχικών διαδικασιών δίνει την κατευθυνόμενη τάση αλλαγής των εργασιακών ενεργειών, ενώ η σχετικά εξαρτημένη ενδυνάμωση στερεώνει και εξασφαλίζει από τις διάφορες παραλλαγές των κινήσεων και ενεργειών τις τελειότερες και αποτελεσματικότερες».¹⁰

Παρ' όλα αυτά, η διαμόρφωση και ύπαρξη δυναμικού στερεοτύπου αποδεικνύεται ελάχιστα ωφέλιμη, ιδιαίτερα δε όταν προκύπτει η ανάγκη αλλαγής είδους και χαρακτήρα εργασίας. Και σχετικά μ' αυτό το φαινόμενο, ο G. Lehmann αναφέρει: «Συχνά συμβαίνει να παρακολουθώ καταστάσεις, που θεμελιώνονται και στηρίζονται σε ψυχολογικά και φυσιολογικά δεδομένα, κατά τις οποίες ο εργάτης, ακόμα και σε αρκετά προχωρημένη ηλικία, ενώ εκτελεί σε ικανοποιητικό βαθμό τη συνηθισμένη γι' αυτόν εργασία, πολύ γρήγορα εξαντλείται όταν του ανατίθεται κάποια καινούργια δουλειά ή απόστολη. Εδώ ενσωματώνεται η μειούμενη κινητικο-ελαστικότητα των νευροψυχικών διεργασιών και στην ικανότητά τους για ανασυγκρότηση».¹¹ Και όμως, σε όλες εκείνες τις περιπτώσεις που ο χαρακτήρας των εκτελούμενων εργασιών δεν αλλάζει ριζικά, η συσσωρευμένη πείρα, όπως φαίνεται, εμποδίζει σοβαρά και κατά κάποιο βαθμό υποκαθιστά τις φυσιολογικές διεργασίες της ίδιας της γήρανσης, αναστέλλοντας έτσι για μεγάλο χρονικό διάστημα την πτώση της αποδοτικότητας της εργασίας.

3. Εκπαίδευση και γνώσεις.¹² Η εκπαίδευση οποιασδήποτε βαθμί-

9. David A. Morse, *Les Aspects sociaux de l' âge, emploi et retraite*, Rapport du directeur général, BIT, Genève 1962, p. 36.

10. Σ. Α. Κοσίλωφ, *Δοκίμα φυσιολογίας της εργασίας*, Μόσχα 1965, σ. 201.

11. G. Lehmann, ό.π., σελ. 100.

12. Η γνώση, η οποιοδήποτε επιπέδου μόρφωση δεν αποτελεί σήμερα απλώς ένα

δας, και πολύ περισσότερο οι πραγματικές γνώσεις κάθε ανθρώπου, σε καμιά περίπτωση δεν είναι έννοιες ταυτόσημες με την πρακτική πείρα και, φυσικά, δεν αλληλουποκαθίστανται, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται. Η αποδοτικότητα στην εκτέλεση των παραγωγικών διαδικασιών του ίδιου κύκλου αναμφίβολα αυξάνει με την πάροδο του χρόνου και την ταυτόχρονη συσσώρευση πείρας στον τομέα της εργασίας, πράγμα που μπορεί να μην έχει πιθανόν καμιά σχέση με την εκπαίδευση οποιασδήποτε βαθμίδας ή και την απόκτηση νέων γνώσεων, γενικότερα. Από την άποψη αυτή, η εμπειρική συσσώρευση πείρας γύρω από την επαγγελματική κατάρτιση και βελτίωση της ειδικευσης των εργαζομένων, λόγω ανυπαρξίας ή ελλιπέστατης τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης, έπαιξε και παίζει σοβαρό ρόλο καθ' όλη τη διάρκεια της εργατικής τους ζωής.

Η εμπειρική επαγγελματική κατάρτιση και ειδίκευση των εργαζομένων στους χώρους εργασίας διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα σ' όλες τις αναπτυγμένες σήμερα χώρες. Στη χώρα μας, αυτή η μορφή επαγγελματικής ειδικευσης και κατάρτισης είναι η επικρατέστερη, όπως και στον προηγούμενο αιώνα, γιατί η παραγωγή θρίσκεται, σε μεγάλο βαθμό ακόμα, στο στάδιο της χειρωνακτικής και ημι-μηχανοποιημένης εργασίας μια και ο χαρακτήρας απόσπασης της υπεραξίας από μέρους του (μικρο-μεσαίου) κεφαλαίου, που ουσιαστικά συνεχίζει να δεσπόζει στην οικονομία μας, στηρίζεται κυρίως στις διάφορες εκτατικές μορφές εκμετάλλευσης. Γι' αυτό, και για πολλούς άλλους λόγους, τα διάφορα αναχρονιστικά και συντηρητικά κατεστημένα μέχρι και πρόσφατα αντιδρούσαν στην επέκταση και ποιοτική ανύψωση της παιδείας και ιδιαίτερα της τεχνικής εκπαίδευσης.

Η ατομική εμπειρική επαγγελματική κατάρτιση, ειδίκευση και γενικότερα επαγγελματική αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού στους τόπους εργασίας, γενικότερα, παρά το μεγάλο οικονομικό και κοινωνικό της κόστος, αποτελούσε την αποκλειστική μορφή κατάρτι-

κοινωνικό αγαθό για τον κάτοχό της, αλλά μια νέα, ίσως την πιο σταθερή, μορφή ατομικής ιδιοκτησίας που γνώρισε ποτέ η ανθρωπότητα. Κι αυτό γιατί οι γνώσεις στην περίοδο της επιστημονικής επανάστασης όχι μόνο θωρακίζουν καλύτερα τον κάτοχό τους από τους κινδύνους κάθε είδους ανταγωνισμών και οικονομικής χρεωκοπίας, αλλά και του εξασφαλίζουν ένα σταθερό και σχετικά υψηλό εισόδημα. Οι πραγματικές γνώσεις του κάθε ατόμου μπορεί να είναι μικρότερες, ίσες ή και ανώτερες απ' αυτές που διδάχθηκε κατά τη διάρκεια των σπουδών του σε οποιαδήποτε βαθμίδα εκπαίδευσης.

σης και έπαιξε θετικό ρόλο στις παραγωγικές και αναπτυξιακές διαδικασίες. Αυτή η πραγματικότητα ίσχυε όσο η τεχνική και τεχνολογική πρόοδος πραγματοποιούνταν με ιδιαίτερα χαμηλούς ρυθμούς η δε επιστήμη, αν και επιταχυντής της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της προόδου, δεν είχε μετατραπεί ακόμα σε άμεση παραγωγική δύναμη. Σήμερα που η ανθρωπότητα αμετάκλητα μπαίνει σε μια νέα φάση της επιστημονικής και τεχνολογικής επανάστασης, η επαγγελματική κατάρτιση, όσο στηρίζεται στην ατομική εκμάθηση στους τόπους εργασίας ή στις κατώτερες βαθμίδες γενικής και τεχνικής εκπαίδευσης των νέων γενεών που εντάσσονται ή πρόκειται να ενταχθούν στον παραγωγικό πληθυσμό, χωρίς την επέκταση και ανύψωση της πλήρους μέσης γενικής και τεχνικής εκπαίδευσης, αποτελεί παράγοντα διαίωνισης της οικονομικο-κοινωνικής υπανάπτυξης.

Στη σημερινή εποχή, η επιτάχυνση των αναπτυξιακών διαδικασιών, των ρυθμών απόδοσης παραγωγικότητας και του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού μπορούν να επιτευχθούν μόνο με τη γενίκευση και την επέκταση των διαφόρων βαθμίδων γενικής και τεχνικής εκπαίδευσης και της γενικότερης μόρφωσης του λαού. Αναφορικά με τα πλεονεκτήματα της εκπαίδευσης έναντι της εμπειρικής επαγγελματικής κατάρτισης, ο Theodore Schultz γράφει: «Η σχολική εκπαίδευση αυξάνει την ικανότητα του λαού διά προσαρμογήν εις τας μεταβολάς των ευκαιριών εργασίας, αι οποίαι συνδέονται με την οικονομικήν ανάπτυξιν. Όταν ένας εξοικειωμένος εις μίαν δεδομένην απασχόλησιν εργάτης αντιμετώπιξη τοιαύτην προσαρμογήν, δυνατόν να πρέπει να εγκαταλείψη το παρόν του επάγγελμα και να μεταπηδήση εις άλλο, και δυνατόν επίσης να αντιμετώπιξη την περίπτωση να μετακινηθή από ένα φθίνοντα τομέα δραστηριότητος προς έτερον με καλλίτερας ευκαιρίας απασχολήσεως».¹³ Και συνεχίζοντας την επιχειρηματολογία του υπογραμμίζει: «...είναι αληθές ότι άτομα με οκτώ έτη στοιχειώδους εκπαίδευσως είναι καλλίτερον παρασκευασμένα διά να μετακινηθούν και να εισέλθουν εις νέας εργασίας παρά άτομα με τέσσαρα ή ολιγώτερα μόνον έτη. Παρομοίως, οι διαθέτοντες γυμνασιακήν εκπαίδευσιν είναι πολύ καλλίτερον παρασκευασμένοι διά τοιαύτας προσαρμογάς παρ' όσον εκείνοι οι οποίοι δεν έχουν συμπληρώσει παρά μόνον τα έτη της στοιχειώδους εκπαίδευσως. Η οικονομική ανάπτυξις, υπό συγχρόνους συνθήκας, συνεπιφέρει εκτεταμένας μετα-

13. Theodore W. Schultz, *Η οικονομική αξία της εκπαίδευσως*, Αθήνα 1972, σελ. 87.

βολάς εις τας ευκαιρίας απασχολήσεως. Η σχολική παιδεία από της απόψεως αυτής είναι πολύτιμος, διότι αποτελεί πηγήν ευκαμψίας εις την πραγματοποίησιν των επαγγελματικών και χωροταξικών προσαρμογών».¹⁴

Επίσης ο οικονομολόγος-στατιστικολόγος Στανισλάβ Στρουμίλιν, που ασχολήθηκε με έρευνες πάνω στα προβλήματα παραγωγικότητας της σοβιετικής οικονομίας της περιόδου 1925-1940, διαπιστώνει ότι «το κάθε έτος σχολικής μόρφωσης δίνει περίπου 2,6 φορές μεγαλύτερη επαύξηση της ειδικεύσεως απ' ό,τι δίνει ένα έτος εργασίας στο εργοστάσιο».¹⁵

Η εργασία ενός εργαζόμενου υψηλής σχετικά βαθμίδας εκπαίδευσης και επαγγελματικής ειδικεύσεως αποτελεί σύνθετη εργασία σε σχέση με αυτήν του ανειδίκευτου εργάτη και υπάρχει μεταξύ τους καθορισμένη σχέση εξάρτησης. «Η συνθετικότερη εργασία – έγραφε ο Κ. Μαρξ –, σημαίνει μόνο εργασία απλή, ανυψωμένη σε δύναμη ή καλύτερα πολλαπλασιασμένη απλή εργασία, έτσι που μια μικρότερη ποσότητα σύνθετης εργασίας να είναι ίση με μια μεγαλύτερη ποσότητα απλής εργασίας. Η πείρα δείχνει ότι η αναγωγή αυτή γίνεται διαρκώς».¹⁶ Υπογραμμίζοντας ότι η εξειδικευμένη εργατική δύναμη «αντικειμενοποιείται... σε ίσα χρονικά διαστήματα σε σχετικά ανώτερες αξίες», ο Κ. Μαρξ ετόνιζε ότι «σε κάθε διαδικασία δημιουργίας αξίας η ανώτερη εργασία πρέπει να ανάγεται πάντα σε κοινωνική μέση εργασία, λ.χ., μία μέρα ανώτερης εργασίας σε χ ημέρες απλής εργασίας».¹⁷ Στη δημιουργημένη από μια ημέρα σύνθετης εργασίας αξία (και που αντιστοιχεί με Χ ημέρες απλής εργασίας), συμπεριλαμβάνεται αξία που δημιουργήθηκε σε μία ημέρα απλής εργασίας, συν η αξία που είναι ισοδύναμη με την αξία της εκπαίδευσης, η οποία χρειάστηκε να δημιουργηθεί σε (Χ-1) ημέρες απλής εργασίας.

Η αποδοτικότητα της πιο σύνθετης ειδικευμένης εργασίας, που προϋποθέτει ανώτατη μόρφωση, είναι περίπου τρεις φορές υψηλότερη από την απλή εργασία. Σύμφωνα με έρευνες στη Σοβιετική Ένωση η σχέση αυτή είναι 2,8:1, και με τα δεδομένα του Edward Denison για τις

14. Theodore Schultz, *Η οικονομική αξία της εκπαίδευσης*, Αθήναι, 1972, σελ. 87 - 88.

15. Στανισλάβ Στρουμίλιν, *Προβλήματα οικονομικής της εργασίας*, Μόσχα 1957, σελ. 155.

16. Κ. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμος Ι, εκδ. ελληνική 1954, σελ. 58.

17. Κ. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμ. Ι, σελ. 210 - 211.

ΗΠΑ η σχέση αυτή είναι 2,8:1, στη Δυτική Ευρώπη 3:1 και για την Ιταλία 4,2:1.¹⁸

Η αποδοτικότητα και η συμμετοχή του κάθε επενδυμένου ρουβλίου στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος της Σοβιετικής Ένωσης, κατά την περίοδο 1960 - 1964, ήταν 5,4 φορές μεγαλύτερη σε σχέση με τη μέση σημασία (έννοια) του δείκτη αυτού επί του συνόλου της οικονομίας». ¹⁹ Ενώ ο Τ. Schultz γράφει: «Η ταχεία άνοδος της σχολικής εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού εις τας Ηνωμένες Πολιτείας υπολογίζεται ότι συνέβαλε το 1/5 της μετρουμένης αναπτύξεως μεταξύ των ετών 1919 και 1957».²⁰

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η πορεία και οι διαδικασίες απόκτησης συστηματικής μόρφωσης και γνώσεων δεν έχει την ίδια κανονικότητα σε όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ζωής. Συνήθως, κατά κανόνα, η μόρφωση αυτή σε οποιαδήποτε βαθμίδα της περατώνεται περίπου στα πρώτα 25 - 30 έτη της ανθρώπινης ζωής. Πέρα απ' αυτές τις ηλικίες, η συστηματική μόρφωση κι οποιεσδήποτε γνώσεις αποκτιούνται από ανθρώπους με πολύ μικρότερη κανονικότητα και τερματίζεται η απόκτησή τους, όλως διόλου, εξαιτίας της συνεχώς μειούμενης ικανότητας μάθησης και αφομοίωσης, που οφείλονται στη φυσιο-

18. Οι Δείκτες αποδοτικότητας ανάλογα με τα έτη εκπαίδευσης (σε %)

Έτη εκπαίδευσης	Χώρες		
	ΗΠΑ	Δυτ. Ευρώπη	Ιταλία
0	100,0	100,0	100,0
1 - 4	112,0	112,9	130,0
5 - 6	112,9	112,9	154,0
7	135,7	135,7	180,0
8	142,9	142,9	200,0
9	148,6	152,9	214,0
12	177,1	217,1	278,0
16	242,9	257,1	360,0
17+	278,6	300,0	420,0

υπολογίστηκαν βάσει των στοιχείων της μελέτης του Edward Denison, *Why Growth Rates Differ (Postwar Experience in Nine Western Countries)* Washington, 1967, Ρωσική έκδ. 1971, σελ. 180.

19. Β. Ζιάμιν, Γ. Εγκιζαριάν, *Η αποδοτικότητα της ειδικευμένης εργασίας*, Μόσχα 1968, σελ. 194.

20. Theodore Schulz, *Η οικονομική αξία της εκπαίδευσης*, Αθήνα 1972, σελ. 92.

λογικο-νοητική γήρανση ή και σε κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες και αιτίες. Ταυτόχρονα οι γνώσεις, ιδιαίτερα σήμερα, στην περίοδο της επιστημονικο-τεχνικής επανάστασης, διακρίνονται από ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα²¹ – που διέπει αποκλειστικά και μόνο τις γνώσεις – τη σύντομη φθορά, το ξεπέρασμά τους δηλαδή σε κάποιο βαθμό ή και εξολοκλήρου από άλλες νέες γνώσεις, που οδηγούν τις ήδη υπάρχουσες στη φθορά, στον ηθικό γηρασμό. Ο γηρασμός των γνώσεων, που είναι ενδογενής και έχει ενδημικό χαρακτήρα, βρίσκεται σε πλήρη αντίστροφη ποσοστιαία σχέση με τους ρυθμούς επίτευξης της επιστημονικοτεχνικής προόδου. Και επομένως, όσο επιταχύνονται οι ρυθμοί της επιστημονικής προόδου και συντομεύεται ο χρόνος ανακύκλησης και ποιοτικο-ποσοτικής αναπαραγωγής των γνώσεων, τόσο γρηγορότερα και οι αποκτημένες γνώσεις παλαιώνονται και αντικαθίστανται από νεώτερες.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των Αμερικανών επιστημολόγων, σε μια σειρά επιστημονικών κλάδων και ειδικοτήτων η μέση διάρκεια ζωής των γνώσεων δεν υπερβαίνει τα 10 έτη· ακόμα και οι γνώσεις των μηχανικών-μηχανολόγων στη διάρκεια μιας δεκαετίας χάνουν το 50% της πρωταρχικής τους αξίας.²² Ο σοβιετικός επιστημολόγος Βασίλτσουκ Γ.Α. λέει: «η μέση διάρκεια της γήρανσης κάθε ειδικότητας αποτελείται από 8 περίπου έτη και μειώνεται συνεχώς».²³

Η γήρανση και η επιτάχυνση των ρυθμών γήρανσης των γνώσεων του παραγωγικού πληθυσμού και ιδιαίτερα του εργατικού δυναμικού, με όλες τις από δω απορρέουσες οικονομικο-κοινωνικές και δημογραφικές συνέπειες και προεκτάσεις, εντοπίζεται στις περισσότερο οικονομικά αναπτυγμένες χώρες του κόσμου, όπου ουσιαστικά και συντελείται η τεχνολογική πρόοδος και η επιστημονική επανάσταση. Σ' αυτές

21. Σε αντίθεση με την τεχνική, την τεχνολογία και τα διάφορα επαγγέλματα και ειδικότητες, που για αιώνες πριν τη βιομηχανική επανάσταση και ουσιαστικά μέχρι την περίοδο της επιστημονικο-τεχνικής προόδου, γνώριζαν μόνο το φαινόμενο της φυσικής φθοράς, του μετριασμού και της απόσβεσης. Και μόνο με την έναρξη της περιόδου της τεχνικής και τεχνολογικής προόδου εμφανίζεται, και αργότερα αρχίζει να κυριαρχεί πλέον, το δεύτερο στοιχείο και χαρακτηριστικό γνώρισμα της συγχρόνου παραγωγής και αναπαραγωγής – της ηθικής φθοράς και του γηρασμού – που προκαλεί την επιτάχυνση της ανακύκλησής τους πολύ πριν επέλθει η φυσική φθορά, ο πραγματικός γηρασμός τους.

22. Βιάουζερ Ν. Δ., *Η επιστημονικο-τεχνική πρόοδος και η εργατική τάξη στις ΗΠΑ*, Μόσχα 1968, σελ. 123.

23. Βασίλτσουκ Γ. Α., «Η επιστημονικο-τεχνική επανάσταση και το βιομηχανικό προλεταριάτο», *Περιοδικό Ζητήματα φιλοσοφίας*, No 1, Μόσχα 1969, σελ. 7.

τις χώρες λαμβάνονται διάφορα μέτρα για το μετριασμό των συνεπειών του φαινομένου ή και τη ριζικότερη αντιμετώπισή του όπως: α) Με την εισαγωγή μεταναστών-εργατών και επιστημόνων, ανάλογα με τις ποιοτικές και ποσοτικές ανάγκες των οικονομιών τους, στη βάση μιας ειδικής μεταναστευτικής πολιτικής με κύριο στοιχείο την «αφαίμαξη εγκεφάλων» (brain-drain), δηλαδή με τη μεταβίβαση των διαφόρων αναπτυξιακών αναγκών τους στις πλάτες των λαών των άλλων χωρών. β) Με την επέκταση των δαπανών για επιστημονική έρευνα και όλων των τύπων και βαθμίδων εκπαίδευση, μετεκπαίδευση και επιμόρφωση.

Παραδείγματος χάρη, στις ΗΠΑ, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, κατά την περίοδο 1950 - 1965 για τους σκοπούς της επιτάχυνσης της επιστημονικο-τεχνικής προόδου και της προαγωγής της παιδείας δαπανήθηκαν 1033 δις. δολάρια, τα οποία κατανεμήθηκαν ως εξής: α) για την εκπαίδευση 332 δις. δολάρια, β) για επιστημονική έρευνα 169 δις. δολάρια και γ) για ανάπτυξη νέων τεχνικών μέσων 532 δις. δολάρια.²⁴

Στις ίδιες τις ΗΠΑ, για την ανάπτυξη των διαφόρων βαθμίδων και συστημάτων εκπαίδευσης (που ανυψώνουν το επαγγελματικό και μορφωτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού, εξασφαλίζοντάς του υψηλό βαθμό προσαρμοστικότητας στις μεταβολές και απαιτήσεις της τεχνικής προόδου και της οικονομίας), ήδη από το 1930 οι ρυθμοί αύξησης των επενδύσεων στην παιδεία άρχισαν να ξεπερνούν τους ρυθμούς των επενδύσεων στον παραγωγικό τομέα. Αν το 1930 τα ποσά που επενδύθηκαν στην εκπαίδευση αποτελούσαν το 19,2% του συνόλου των παραγωγικών επενδύσεων, το 1940 ήταν 20,0%, το 1950 16,3%, το 1960 28,0% και το 1965 έφθασαν στο 31,2%.²⁵ Στο μεταξύ, οι ΗΠΑ μόνο στην περίοδο 1961 - 1970 δέχτηκαν 3.321,7 χιλ. μετανάστες υψηλής τεχνικο-επαγγελματικής στάθμης απ' τους οποίους πάνω από τις 150 χιλιάδες ήταν επιστήμονες, μηχανικοί και γιατροί.²⁶

Η Σουηδία, λόγω της ιδιομορφίας της κοινωνικο-οικονομικής της πολιτικής, είναι ίσως η μόνη χώρα που ασκεί μια υπεύθυνη και πληρέστερη πολιτική στην αντιμετώπιση του φαινομένου της γήρανσης των

24. Υπολογίσθηκαν από τις *Statistical Abstract of the United States*, 1956, 1960, 1965.

25. Μαρτσινκέβιτς Β., *Η εκπαίδευση στις ΗΠΑ: Οικονομική σημασία και αποτελεσματικότητα*, Μόσχα 1967, σελ. 109.

26. *Ο πληθυσμός των χωρών της οικομένης* (Οδηγός - ευρετήριο), Μόσχα 1978, σελ. 453 - 455.

γνώσεων, καταρτίζοντας διάφορα «προγράμματα απασχόλησης». Για το «πρόγραμμα απασχόλησης» του οικονομικού έτους 1962/63 δαπανήθηκαν πάνω από 750 εκατ. κορώνες (γύρω στα 150 εκατ. δολ.), τα οποία αντιστοιχούσαν στο 0,8% του εθνικού εισοδήματος ή στο 4% του κρατικού προϋπολογισμού της χώρας. Το 15% αυτού του χρηματικού ποσού διατέθηκε για την οργάνωση της μετεκπαίδευσης και επιμόρφωσης των εργαζομένων, το 10% για επιδόματα ανεργίας και το 50% για κάθε είδους βοηθήματα: υποτροφίες για τους εργαζόμενους που παρακολουθούσαν μαθήματα διαφόρων κύκλων επαγγελματικής μετεκπαίδευσης και επιμόρφωσης, μετακινήσεις τους σε νέους τόπους εργασίας, κλπ.²⁷

«Τα προγράμματα απασχόλησης» σκοπό έχουν την εξασφάλιση λύσεων στα προβλήματα των διαρθρωτικών αλλαγών της οικονομίας, που προκύπτουν από τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη, τη γεωγραφική και χωροταξική ανακατανομή της βιομηχανίας, καθώς και την εσωτερική μετανάστευση του εργατικού δυναμικού και του πληθυσμού.

Μετά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 60, διαπιστώνεται στη Σουηδία μια απότομη και γενικότερη επέκταση των διαφόρων συστημάτων και μορφών μετεκπαίδευσης και επιμόρφωσης των εργατών και υπαλλήλων, πρώτα απ' όλα σε όλους εκείνους που έχασαν την εργασία τους ή απειλούνταν σύντομα να τη χάσουν, λόγω τεχνολογικών ανακαινίσεων. Στα τέλη της δεκαετίας του 60, τα διάφορα συστήματα μετεκπαίδευσης και επιμόρφωσης κατά μέσον όρον ετήσια κάλυπταν περίπου τις 35 - 50 χιλιάδες ή το 1% του εργατικού δυναμικού. Οι σουηδικές αρχές, προκειμένου να επιτύχουν τη γενικότερη ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου και της επαγγελματικής κατάρτισης των εργαζομένων της χώρας τους, είχαν προγραμματίσει για τη δεκαετία του 1970 να ανεβάσουν τον αριθμό των εργαζομένων που θα μετεκπαιδεύονταν ετησίως στα διάφορα συστήματα μετεκπαίδευσης-επιμόρφωσης στο 2% του εργατικού δυναμικού.

Η διάρκεια των διαφόρων μορφών μετεκπαίδευσης και επιμόρφωσης, ανάλογα με τις ειδικότητες και το μορφωτικό επίπεδο, διαρκεί από ένα μήνα μέχρι και 20 μήνες. Τα συστήματα μετεκπαίδευσης-επιμόρφωσης καλύπτουν πάνω από 100 βασικές ειδικότητες. Μετά την αποφοίτηση, ένα 80% έχει εξασφαλισμένη εργασία στις νέες ειδικότητες που απέκτησε πρόσφατα. Οι μετεκπαιδευόμενοι, κατά τη διάρκεια της μάθησής τους, είναι απαλλαγμένοι από την εργασία και παίρνουν υποτροφία, η οποία μαζί με τα διάφορα οικογενειακά επιδόματα, επίδομα

27. *Monthly Labor Review*, 1966, No 6, p. 1-2.

κατοικίας και φορολογικές απαλλαγές, φθάνει περίπου τα 2/3 του μισθού τους.²⁸

Δεν θα πρέπει επίσης να μας διαφεύγει και το γεγονός ότι ύστερα από κάποια ηλικία, με την πάροδο του χρόνου, αρχίζει να ελαττώνεται και η ικανότητα αφομοίωσης των νέων γνώσεων. Ενώ οι γηρασμένες, ξεπερασμένες γνώσεις αρχίζουν να παίζουν πλέον το ρόλο όχι απλώς του άχρηστου φορτίου, αλλά του δραστικού, ισχυρού εμποδίου σε καθετί το καινούργιο.

Η πολυδιάστατη και ταυτόχρονα ελλιπής ή πλημμελής έρευνα των παραγόντων που επιδρούν στην παραγωγικότητα και αποδοτικότητα της εργασίας των εργαζομένων διαφόρων ηλικιών, η απουσία ικανοποιητικών εμπειρικών δεδομένων, η πολυπλοκότητα και οι δυσκολίες απόκτησής τους περιορίζουν, στην παρούσα φάση, την αξιοπιστία κάθε προσπάθειας εκτίμησης και προσδιορισμού της ποιότητας της εργατικής δύναμης των διαφόρων ηλικιών και φύλων των εργαζομένων. Για το λόγο αυτό γίνεται κατανοητή εκείνη η επιφυλακτικότητα, που διατυπώνεται από μερικούς μελετητές, σχετικά με την εκτίμηση της ποιότητας της εργατικής δύναμης στις διάφορες ηλικίες, δηλαδή την αποδοτικότητα της εργασίας κατά ηλικία. Σχετικά μ' αυτό, ο Αμερικανός οικονομολόγος Hohn Kendrick λέει: «Μερικοί ερευνητές θεωρούν ότι η αύξηση της ηλικίας των εργατών οδηγεί στη μείωση της μέσης αποδοτικότητας της εργασίας τους – όταν οι υπόλοιποι όροι παραμένουν σταθεροί – και αναχαιτίζει την αύξηση της παραγωγικότητας. Βέβαια, η άνθηση των φυσικών δυνάμεων και της δραστηριότητας του ανθρώπου παρατηρείται σε νεαρή σχετικά ηλικία. Και όμως, η λειτουργιακή επίδραση αυτού του παράγοντα, κατά τα φαινόμενα, έχει την τάση να εξασθενεί, εάν η αύξηση της ηλικίας δεν αναπληρώνεται στο αμέριστο από τη συσσώρευση της επαγγελματικής δεξιοτεχνίας και τελειοποίησης της ειδικότητας του εργάτη. Έτσι λοιπόν, οι ειδικοί δεν μπορούν να αμείβονται με υψηλότατο μισθό, εάν δεν έχουν φθάσει στη μέση ηλικία. Οποιαδήποτε δογματική δήλωση σχετικά με την αποδοτικότητα και παραγωγικότητα της μέσης ηλικίας σε περιπτώσεις τεχνικών καινοτομιών, οι οποίες διαδοχικά αλλάζουν την επαγγελματική διάρθρωση των εργατών, θα ήταν τουλάχιστο παράτολμη».²⁹

28. Ιβανόφ Ν. Π., *Η επιστημονικο-τεχνική επανάσταση και τα ζητήματα εκπαίδευσης στελεχών στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες*, Μόσχα 1971, σελ. 197.

29. John W. Kendrick, *Οι τάσεις της παραγωγικότητας στις ΗΠΑ*, Μόσχα 1967, σελ. 97.

Παρ' όλα ταύτα, μπορεί κανείς να συναντήσει και αρκετά αξιόπιστες και θεμελιωμένες εκτιμήσεις της αποδοτικότητας της εργασίας κατά ηλικία. Παραδείγματος χάρη, το Εθνικό-ερευνητικό Ινστιτούτο Δημογραφίας της Κεντρικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ουγγαρίας επεξεργάστηκε τις οικονομικές πυραμίδες του κατά ηλικία οικονομικά ενεργού και μη ενεργού πληθυσμού, του εργάσιμου και ελεύθερου χρόνου*, καθώς επίσης και της παραγωγής και κατανάλωσης για τα οικονομικά έτη 1948 - 1949 και 1959 - 1960. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Ούγγρων ερευνητών, αν η παραγωγικότητα της εργασίας του μέσου οικονομικά ενεργού εργαζόμενου ληφθεί ως μονάδα, τότε η παραγωγικότητα εργασίας του μέσου εργαζόμενου της κάθε ομάδας ηλικιών είναι η ακόλουθη:³⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ομάδες ηλικιών	Δείκτες παραγωγικότητας
10 - 14	0,45
15 - 19	0,71
20 - 24	0,90
25 - 29	1,05
30 - 34	1,10
35 - 39	1,11
40 - 44	1,12
45 - 49	1,09
50 - 54	1,07
55 - 59	1,06
60 - 64	0,90
65 - 69	0,87
70	0,80

Εδώ, θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως παρά το γεγονός ότι οι παραπάνω δείκτες παραγωγικότητας αποτελούν προϊόν πολυάριθμων και σύνθετων υπολογισμών, βασισμένων σε πραγματικά στοιχεία και δεδομένα, χαρακτηρίζονται ωστόσο από σειρά ατελειών και αδυναμιών, οι οποίες αναπόφευκτα περιορίζουν τη χρησιμότητά τους.

Πρώτον, οι κατά ομάδες ηλικιών κλίμακες και δείκτες παραγωγικότητας που έχουν δημοσιευθεί αφορούν το σύνολο και των δύο φύλων, χωρίς να γίνεται μνεία αν και κατά πόσο αυτοί αποτελούν προϊόν σύνθεσης των δεικτών παραγωγικότητας κατά ηλικία και φύλο.

* Στον ελεύθερο χρόνο ενσωματώνονται και οι ώρες ύπνου.

30. Magyarorszag Nepesegenek Gazdasagi Korfai, Budapest 1967/3, p. 25.

Δεύτερον, οι δείκτες αυτοί έχουν υπολογισθεί βάσει των στοιχείων των μισθολογικών κλιμάκων και των εισοδημάτων των εργαζομένων – στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα –, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι πραγματικές διαβαθμίσεις των κλιμάκων και βαθμίδων των διαφόρων ενδοεπαγγελματικών ειδικοτήτων και βαθμών εξειδίκευσης, ούτε και ο διαφορισμός των διεπαγγελματικών και διακλαδικών κλιμάκων εξειδίκευσης, με κριτήρια τη μόρφωση και επαγγελματική κατάρτιση. Το βασικότερο ίσως είναι ότι οι διάφορες μισθολογικές κλίμακες και τα εισοδήματα των εργαζομένων στην ουσία δεν αντιστοιχούν και ούτε εκφράζουν την πραγματική συμβολή του καθενός στη διαμόρφωση του εθνικού εισοδήματος. Κι αυτό γιατί τα ημερομίσθια και οι μισθοί των εργαζομένων πολλαπλασιάζονται με την αύξηση της ηλικίας και του χρόνου υπηρεσίας όχι ανάλογα με το μέγεθος της συμβολής τους στην παραγωγή, αλλά περισσότερο λόγω καθορισμένης κοινωνικο-οικονομικής εισοδηματικής πολιτικής. Κι έτσι έχουμε: α) αυξήσεις που έχουν σχέση με την πολυετή παραμονή στην ίδια επιχείρηση και γενικά με τον αριθμό ετών εργασίας, και που συνήθως δεν έχουν σχέση με την άνοδο του επιπέδου των γνώσεων, την τελειοποίηση της ειδικότητας και την αύξηση της αποδοτικότητάς τους και β) τα διάφορα οικογενειακά επιδόματα, φοροαπαλλαγές κ.α. Συνεπώς, η αύξηση ή η διατήρηση των δεικτών παραγωγικότητας με το προχώρημα της ηλικίας έχει χαρακτήρα όχι μόνο καθαρά οικονομικό, αλλά και ανακατανομής του εισοδήματος προς όφελος των μεγάλων ηλικιών.

Τρίτον, στους δείκτες παραγωγικότητας δεν έχει συνυπολογισθεί το ειδικό βάρος του μορφωτικού επιπέδου και της επαγγελματικής κατάρτισης των διαφόρων ομάδων ηλικιών, για το λόγο ότι η στάθμη του μορφωτικού επιπέδου και της επαγγελματικής κατάρτισης των νέων γενεών συχνά είναι κατά πολύ υψηλότερη των μεγάλων ηλικιών. Αυτό οπωσδήποτε θρίσκει την έκφρασή του στην παραγωγικότητα. Στους κλάδους υψηλής τεχνικής και τεχνολογίας, άρα και παραγωγικότητας, μπορούν να εργασθούν μόνο νέοι υψηλής γενικής και τεχνικής εκπαίδευσης, εφόσον οι εργαζόμενοι μεγάλων ηλικιών δε διαθέτουν αυτά τα ουσιαστικά προσόντα.

Φυσικά, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι α) οι μισθολογικές κλίμακες και τα εισοδήματα των εργαζομένων αποτελούν αδρή γενίκευση όλων των παραγόντων και συνισταμένων της διαμόρφωσής τους, που αναφέρθηκαν παραπάνω, β) των διαφόρων κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικών φαινομένων η μελέτη και η ποσοτική εξακρίβωση συχνά είναι πολύ δύσκολη, ίσως και αδύνατη, λόγω της πολυπλοκότητάς τους.

Παρόλη την κριτική μας τοποθέτηση, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η δουλειά των Ούγγρων ειδικών αποτελεί ουσιαστικά την πρώτη μεγάλη έρευνα αυτού του είδους και είναι ενδεικτική και χρήσιμη κυρίως για οικονομικο-δημογραφικές έρευνες και αναλύσεις στατικής φύσης. Γι' αυτό το λόγο, η συγγρική κλίμακα παραγωγικότητας των διαφόρων ομάδων ηλικιών χαρακτηρίζει τη σχετική αποδοτικότητα τους και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για διάφορους κατατοπιστικούς υπολογισμούς.

Συνεχίζοντας τις εκτιμήσεις μας και σταθεροποιώντας υποθετικά όχι μόνο τους κατά ομάδες ηλικιών δείκτες συμμετοχής στον ενεργό πληθυσμό, αλλά και τις αναλογίες των κατά ηλικίες δεικτών παραγωγικότητας της εργασίας – σε αντιστοιχία με την συγγρική κλίμακα –³¹ μπορούμε να ερευνήσουμε το πώς και σε ποιό βαθμό θα σημειωθούν αλλαγές στην παραγωγή του εθνικού εισοδήματος κάτω από την επίδραση των μεταβολών στην κατά ηλικία διάρθρωση του πληθυσμού. Με την αποδοχή αυτών των αρχικών προϋποθέσεων αποδεικνύεται ότι η παραγωγή εθνικού εισοδήματος ανά απασχολούμενο στην οικονομία όχι μόνο δεν μειώνεται ανάλογα με τη γήρανση του παραγωγικού πληθυσμού, αλλά και εν μέρει αυξάνεται, π.χ. το 1978 σε σχέση με το 1928 παρουσιάζει ανά απασχολούμενο μια αύξηση 2,5% και με το 1961 1,38% πράγμα που οφείλεται στους μεγαλύτερους δείκτες αποδοτικότητας των εργαζομένων των μεγάλων ηλικιών. Γενικά, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε μια σειρά επιφυλάξεις σχετικά με την αξιοπιστία των υπολογισμών, την πληρότητα των διαθέσιμων στοιχείων κτλ. Οι ίδιες όμως οι αλλαγές των τελικών μεγεθών είναι ασήμαντες και οι δυνατότητες εξακρίβωσης της κλίμακας της αποδοτικότητας της εργασίας κατά ηλικίες και διαφόρων δημογραφικών στοιχείων και προβολών είναι ελάχιστες. Γι' αυτό το λόγο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ισχύει το ακόλουθο συμπέρασμα: σύμφωνα με τις συνέπειες που εξετάσαμε και ανάλογα με τις ιδιομορφίες της χώρας μας, τουλάχιστο για τα προσεχή 10 - 20 έτη ακόμα, η πορεία της γήρανσης του πληθυσμού μας – αν δεν ξαναρχίσει νέο κύμα εξωτερικής μετανάστευσης και άλλων αρνητικών φαινομένων – δεν φαίνεται να προκαλεί ιδιαίτερες ανησυχίες.

Ο περιορισμός μας στη διαπίστωση αυτών μόνο των επιπτώσεων γίνεται στα πλαίσια μιας καθαρά στατικής θεώρησης του φαινομένου,

31. Η διαφορά του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος και των νόμων που διέπουν τις λειτουργίες των οικονομιών των δύο χωρών δεν νομίζουμε ότι αποκλείουν τη δυνατότητα χρήσης της συγγρικής κλίμακας των δεικτών παραγωγικότητας, γιατί μερικές κατηγορίες, νόμοι και νομοτέλειες λειτουργούν σε διάφορους τρόπους παραγωγής και κοινωνικο-οικονομικά συστήματα.

δίχως να λαμβάνονται υπόψη οι επερχόμενες αλλαγές στην αποδοτικότητα της εργασίας που σημειώνονται στο χώρο και στο χρόνο. Όπως γνωρίζουμε, στην πραγματικότητα, η αποδοτικότητα της εργασίας και η παραγωγικότητά της συνεχώς αυξάνεται κάτω από την επίδραση του αυξανόμενου τεχνικού και ενεργειακού εξοπλισμού της εργασίας, ιδιαίτερα δε κάτω από την επιταχυντική επίδραση της επιστημονικοτεχνικής προόδου, του ορθολογικού εκσυγχρονισμού της, της διακλαδικής αναδιάρθρωσης και οργάνωσης της οικονομίας, κ.ο.κ. Οι ρυθμοί των ποιοτικών αλλαγών στην παραγωγή και την οικονομία, που μπορεί να ποικίλλουν, εξαρτώνται από πληθώρα παραγόντων, ανάμεσα στους οποίους έχει και τη δικιά της θέση η κατά ηλικία διάρθρωση του πληθυσμού. Τους μηχανισμούς, μέσω των οποίων επενεργεί η κατά ηλικία διάρθρωση του πληθυσμού στους ρυθμούς αύξησης της αποδοτικότητας και της παραγωγικότητας της εργασίας, θα μπορούσαμε σε γενικές γραμμές να τους χαρακτηρίσουμε ως εξής:

Οι υψηλοί ρυθμοί της επιστημονικοτεχνικής προόδου, της συνεχούς βελτίωσης της οργάνωσης και διοίκησης της παραγωγής, της επιτάχυνσης των επιστημονικών ανακαλύψεων, των εφευρέσεων και των εφαρμογών τους οδηγούν προς νέες τεχνικές κατευθύνσεις καθώς και προς την κατεύθυνση καινούργιων κλάδων παραγωγής, δραστηριοτήτων και λοιπών διαδικασιών. Η εντατικοποίηση των παραπάνω φαινομένων βρίσκεται σε ευθέως ανάλογη σχέση με την κλίμακα και την ταχύτητα των ρυθμών της οικονομικής ανάπτυξης, που απαιτούν με την ίδια ένταση αλλαγές στην εκπαίδευση, ειδικευση και επαγγελματική αναδιάρθρωση του εργατικού δυναμικού. Τέτοιου είδους αλλαγές πραγματοποιούνται σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, πάνω από τις μισές ειδικότητες που υπάρχουν σήμερα στις ΗΠΑ εμφανίστηκαν τα τελευταία 25-30 χρόνια. Στην ίδια χώρα οι βιομηχανικές αποσθβέσεις και ανακαινίσεις του τεχνικού εξοπλισμού των βιομηχανικών επιχειρήσεων, από τα 10 - 15 έτη που χρειαζόνταν προηγουμένως, έχουν σημειωθεί στα 5 - 7 έτη, εξαιτίας των τεχνικών εφευρέσεων του τεχνολογικού και οικονομικού ανταγωνισμού. Αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος είναι ότι, κάθε χρόνο, γύρω στις 500 χιλιάδες εργαζόμενοι ή το 0,5% του συνόλου του ενεργού πληθυσμού, για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο της ανεργίας, είναι αναγκασμένοι να παρακολουθούν διάφορους κύκλους μαθημάτων τεχνικο-επαγγελματικής κατάρτισης και επιμόρφωσης.³²

32. Μποτσκόβα Ζ., *Οι ειδικευμένοι βιομηχανικοί εργάτες*, Μόσχα 1976, σελ. 23-24.

Η εξασφάλιση γρήγορης και πολύπλευρης ανανέωσης της διάρθρωσης των απασχολούμενων θα μπορούσε ανεμπόδιστα να πραγματοποιηθεί, αν η οργάνωση των διαφόρων συστημάτων εκπαίδευσης και επιμόρφωσης θα εξασφάλιζε συστηματικά την κάλυψη των αναγκών της οικονομίας με εργατικό δυναμικό νέων επαγγελματιών και ειδικοτήτων. Η ανανέωση αυτή προς το παρόν δεν εξασφαλίζεται αλλά εν μέρει καλύπτεται με την ένταξη στο εργατικό δυναμικό νέων και καλύτερα εκπαιδευμένων γενεών, και, εν μέρει, από τη μερίδα του ενεργού οικονομικά πληθυσμού, που αλλάζει ειδικότητα, επάγγελμα, κλάδο και τόπο εργασίας. Μια άλλη παραλλαγή, του δευτέρου είδους κάλυψης των αναγκών σε νέες ειδικότητες, αποτελεί – για πολυποικίλους και ευνόητους λόγους σε μια καπιταλιστική οικονομία – η υπέρμετρη κινητικότητα του εργατικού δυναμικού που παίρνει τη μορφή της «ρευστότητας», με αρνητικές συνέπειες στους μισθούς, την παραγωγικότητα και στην οικονομία γενικότερα. Τέτοιου είδους «υπερκινητικότητα» ή «ρευστότητα» του εργατικού δυναμικού παρατηρείται σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες και ιδιαίτερα κατά τις φάσεις τεχνικο-τεχνολογικών ανακαταστάσεων και αναδιαρθρώσεων της οικονομίας. Στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, κατά τις αρχές της δεκαετίας του 60, ενώ ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της αριθμούσε γύρω στα 70 εκατομμύρια, κάθε έτος άλλαζαν τόπο εργασίας περίπου 72 εκατομ. άτομα ενώ 24 εκατ. εργαζόμενοι ακόμα άλλαζαν επάγγελμα και τόπο εργασίας μέσα στις ίδιες τις επιχειρήσεις που εργάζονταν. Στη Γαλλία, κατά τα έτη 1959 - 1964, άλλαζε τόπο εργασίας ένας στους πέντε εργαζόμενους, ενώ τα 2/3 απ' αυτούς άλλαζαν ταυτόχρονα επάγγελμα, ειδικότητα, θέση στην υπηρεσία κτλ.³³ Στη χώρα μας, από τους 1.213,6 χιλιάδες εργαζόμενους, που εξυπηρετούσε ο ΟΑΕΔ το 1976, μετακινήθηκαν σε άλλες εργασίες 643.122 άτομα, δηλαδή το 53%.³⁴

Στις νέες ή σχετικά νέες ηλικίες, εξαιτίας και της καλύτερης συνήθως εκπαίδευσης, είναι εύκολη η απόκτηση για πρώτη φορά κάποιοι επαγγέλματος και ειδικότητας, όπως και η αλλαγή τους, καθώς και η κάθε είδους μετακίνηση στους χώρους και τόπους εργασίας. Γι' αυτό το λόγο, αποτελεί σοβαρό παράγοντα το μεγάλο ποσοστό της νεολαίας στον πληθυσμό παραγωγικών ηλικιών, γιατί τότε εξασφαλίζεται ο μεγαλύτερος βαθμός κάθε είδους προσαρμοστικότητας και κινητι-

33. «La mobilité de la main-d'oeuvre», *Revue Economique de la Banque Nationale de Paris*, 1969, 11, p. 4.

34. ΟΑΕΔ 1976, *Στατιστικά στοιχεία*, Αθήνα 1977, σελ. 20.

Οι οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών

κότητας του εργατικού δυναμικού και του πληθυσμού γενικότερα. Το αντίθετο συμβαίνει όταν το ποσοστό των μεγάλων και μεγαλύτερων ομάδων ηλικιών είναι υψηλό, οπότε ο βαθμός της προσαρμοστικότητας και της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού εξασθενεί, επομένως γίνεται δυσκολότερη η αναπροσαρμογή των οικονομικών δομών της χώρας σε μια περίοδο συνεχώς εναλλασσόμενων συνθηκών και αυξανόμενων αναγκών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Το ειδικό βάρος σε (%) των τριών μεγάλων ομάδων ηλικιών των δύο φύλων στο σύνολο του παραγωγικού πληθυσμού κατά τα έτη 1928, 1961, 1971 και 1978

Ομάδες ηλικιών	Έτη			
	1928	1961	1971	1978
15 - 29	47,13	39,23	33,72	34,80
30 - 44	29,05	31,99	35,77	32,07
45 - 64/59	23,82	28,78	30,51	33,13
Σύνολο	100,00	100,00	100,00	100,00

Πηγή: 1) Αποτελέσματα των απογραφών του πληθυσμού και κατοικιών για τα έτη 1928, 1961, 1971.

2) Στατιστική επιθερής της Ελλάδος 1979.

Από τα στοιχεία του πίνακα γίνεται αντιληπτό ότι σε μια περίοδο 50 ετών, η δομή του παραγωγικού πληθυσμού έχει ριζικά μεταβληθεί – σωστότερα παραμορφωθεί – κάτω από την καταπιεστική επίδραση των κοινωνικο-οικονομικών και δημογραφικών παραγόντων και της παντελούς έλλειψης κοινωνικής και δημογραφικής πολιτικής, που οδήγησαν και συνεχίζουν να οδηγούν με επιταχυνόμενους ρυθμούς στη γήρανση του παραγωγικού πληθυσμού. Το ειδικό βάρος της νεότερης ομάδας (15 - 29 ετών) από το 47,13% που ήταν το 1928 συρρικνώθηκε στο 34,8% το 1978, δηλαδή μειώθηκε κατά 12,33 ποσοστιαίες μονάδες ή 26,16%. Η μέση ομάδα των ηλικιών (30 - 44 ετών) δεν υπέστη σοβαρές μεταβολές και αυξήθηκε ελάχιστα κατά (32,07 - 29,05) 3,02 ποσοστιαίες μονάδες ή 10,4%, ενώ η ομάδα των μεγαλύτερων ηλικιών (45 - 64/59) ετών άλλαξε ριζικά και παρουσίασε αύξηση (33,13 - 23,82) 9,31 ποσοστιαίες μονάδες ή κατά 39,1%. Αν το 1928 η σχέση ανάμεσα στη νεότερη ομάδα και εκείνη των ηλικιωμένων ($\frac{15-29}{45-64/59}$) για το σύνολο των δύο φύλων ήταν 1,81:1, για τον άρρενα 1,71:1 και για τον θήλυ πληθυσμό 2,32:1. Ενώ το 1978 η σχέση αυτή μειώθηκε αντίστοιχα στο 1,05:1, 0,996:1 και 1,11:1. Η γήρανση της δομής του παραγωγικού πληθυσμού της χώρας μας αποτελεί πλέον μια δυσάρεστη πραγματι-

κότητα. Δεν χρειάζονται μαθηματικοί υπολογισμοί και ιδιαίτερη επιχειρηματολογία για να αποδείξει κανείς ότι οι νέοι, η νεώτερη ομάδα ηλικιών (15 - 29) του παραγωγικού πληθυσμού έχει, σχετικά με τις μεγαλύτερες ομάδες ηλικιών, σημαντικά υψηλότερη μορφωτική στάθμη και σύγχρονες τεχνικο-επαγγελματικές γνώσεις, τις οποίες απόκτησε τα τελευταία 5 - 10 έτη. Αντίθετα, οι μεγαλύτερες ομάδες ηλικιών (45 - 64/59) έχουν κάποια υποτυπώδη εκπαίδευση την οποία έχουν αποκτήσει πριν 30 - 50 έτη. Άρα, η πρακτική πείρα που έχουν αποκτήσει είναι σήμερα ξεπερασμένη, οι δε θεωρητικές τους γνώσεις έχουν γεράσει πολύ πριν οι ίδιοι προσεγγίσουν τη φάση του βιολογικού τους γηρασμού. Κι έτσι, κάτω από αυτές τις συνθήκες και με την παρούσα σύνθεση και δομή του παραγωγικού πληθυσμού, οι δυνατότητες ποσοτικο-ποιοτικής ανανέωσης της τεχνικο-επαγγελματικής δομής του εργατικού δυναμικού με νέους και νέες, που μόλις τελειώνουν τους διάφορους τύπους και βαθμίδες εκπαίδευσης, μειώνονται, λόγω της συνεχιζόμενης πτώσης της γονιμότητας.

Σε μια παρόμοια κατάσταση το πρόβλημα της τεχνικο-επαγγελματικής ανανέωσης και ανύψωσης του επιπέδου της κάθε είδους κάθετης και οριζόντιας κινητικότητας του εργατικού δυναμικού θα έπρεπε να εναποτεθεί, και ουσιαστικά να λυθεί, από τους ήδη εργαζόμενους των μέσων και μεγάλων ηλικιών. Φυσικά, μια δυνατότητα συνεχούς μετεκπαίδευσης και επιμόρφωσης μέρους του εργατικού δυναμικού, σε μια σταθερά εκσυγχρονιζόμενη οικονομία, συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας, της παραγωγής και του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού. Αλλά, έστω μια τέτοια λύση ακόμη κι αν εξασφάλιζε με επιτυχία τον εκσυγχρονισμό του εργατικού δυναμικού, στην καλύτερη περίπτωση θα ήταν βραχύχρονη, όχι για μεγαλύτερη περίοδο των 10 - 15 ετών. Η συνεχής μετεκπαίδευση και επιμόρφωση του εργατικού δυναμικού δεν μπορεί να συνεχισθεί επί πολύ αν οι εξερχόμενες γενεές δεν θα αντικαθίστανται από πολυπληθέστερες ή αριθμητικά ισάριθμες νέες γενεές.

Στη χώρα μας - χωρίς την αριθμητική αύξηση των νέων γενεών που εισάγονται στις παραγωγικές ηλικίες - κάθε προσπάθεια εισαγωγής των συστημάτων συνεχούς επαγγελματικο-τεχνικής ανανέωσης και επιμόρφωσης θα είναι ανεπιτυχής, αν όχι αδύνατη για ποικίλους λόγους, όπως: 1) Υπάρχει έλλειψη αντίστοιχης υλικοτεχνικής και κοινωνικο-οικονομικής υποδομής. 2) Οι άμεσοι στόχοι του ιδιωτικού κεφαλαίου και του συνόλου της άρχουσας αστικής τάξης, παρά τη φαινομενική ίσως αντιφατικότητα, είναι απαγορευτικοί για τέτοιου είδους δραστηριότητες. Εάν επιτυγχάνεται κάτι, αυτό είναι προϊόν της

πάλης των τάξεων, της αλλαγής των συσχετισμών δυνάμεων, ενώ άμεσα ή έμμεσα, μέσα από διάφορους οικονομικούς μηχανισμούς, τα βάρη μεταφέρονται στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα. 3) Απαγορευτική είναι επίσης, για ευνόητους λόγους, η ίδια η μορφωτική στάθμη και τεχνικο-επαγγελματική κατάρτιση των ηλικιών 30 ετών και άνω του λειτουργούντος εργατικού δυναμικού. 4) Μετά τις ηλικίες των 35 - 40 ετών, φυσιολογικά αρχίζει αυξανόμενη η μείωση της ικανότητας εκμάθησης και αφομοίωσης νέων γνώσεων, αλλά και της προσαρμοστικότητας των ανθρώπων σε τυχόν αλλαγές κάθε είδους περιβάλλοντος. Έπειτα, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι μορφές κάθετης και οριζόντιας κινητικότητας – μορφωτικής, επαγγελματικής, κοινωνικής και χωροταξικής – και δραστηριότητας ολοκληρώνεται κατά 80 - 85% σε ηλικίες μικρότερες των 35 ετών. 5) Στις μεσαίες και μεγαλύτερες ηλικίες, η μείωση αυτή οφείλεται όχι μόνο στην αύξηση των δυσκολιών εκμάθησης, αφομοίωσης, προσαρμογής, αλλαγής επαγγέλματος, τόπου διαμονής κτλ., αλλά και στο ότι ο κάθε εργαζόμενος αυτών των ηλικιών έχει ήδη «σταδιοδρομήσει» και κατέχει κάποιο επάγγελμα, κάποια ειδικότητα και ιεραρχική θέση, κάποιο σταθερό εισόδημα και επίπεδο ζωής, έχει δημιουργήσει και διαμορφώσει την οικογένειά του, ίσως και αποκτήσει δική του κατοικία, κύκλο φίλων, καθορισμένες συνήθειες και τέλος ψυχολογία γενικότερης μονιμότητας, που όλα αυτά μειώνουν μέχρι το μηδέν τα κίνητρα για κάθε είδους αλλαγές.

Δυστυχώς, στη χώρα μας δεν υπάρχουν επαρκή στατιστικά στοιχεία που να επιτρέπουν τον υπολογισμό των μέσων ετήσιων μεγεθών των νεοδημιουργούμενων θέσεων απασχόλησης κατά κλάδο και περιφέρεια στο σύνολο της εθνικής μας οικονομίας, ή να είναι σε θέση να μας διαφωτίσουν σχετικά με τους αριθμούς των θέσεων των συγκεκριμένων επαγγελμάτων και ειδικοτήτων, καθώς επίσης και με το βαθμό, τους τρόπους και τους πόρους κάλυψης των τρεχουσών ή και των πιθανών μελλοντικών αναγκών της οικονομίας. Φυσικά, σε μια περίοδο ομαλής οικονομικής ανάπτυξης, σίγουρα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο αριθμός των θέσεων που δημιουργήθηκαν πρόσφατα και των αντιστοίχων με αυτές επαγγελμάτων και ειδικοτήτων συνεχώς αυξάνεται, ανάλογα με το χαρακτήρα και τους ρυθμούς της οικονομικής ανάπτυξης. Ενώ, λόγω της γήρανσης του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών, οι εφεδρείες και οι δυνατότητες κινητικότητάς του χαρακτηρισρίζονται από μειωτικές τάσεις, γεγονός που ασφαλώς μπορεί να μετατραπεί σε παράγοντα αναχαίτισης των ρυθμών της οικονομικής ανάπτυξης.

Οι αρνητικές επιπτώσεις που αναφέραμε, σχετικά με τη γήρανση

του παραγωγικού πληθυσμού, θα εκφραστούν με την επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης, την πτώση των ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας και αργότερα με την ολοκληρωτική – δημογραφική, οικονομική, επιστημονική και κοινωνική – στασιμότητα.

Παραπάνω παρουσιάσαμε τις κατά προσέγγιση εκτιμήσεις μας, οι οποίες δείχνουν ότι, εάν διατηρηθούν σταθερές οι σχέσεις ανάμεσα στους δείκτες αποδοτικότητας της εργασίας των διαφόρων ομάδων ηλικιών, η γήρανση της διάρθρωσης του πληθυσμού παρουσιάζει μάλλον αύξηση της αποδοτικότητας του μέσου εργαζομένου. Το φαινόμενο της υψηλότερης αποδοτικότητας του τωρινού επιπέδου «γήρανσης» του παραγωγικού πληθυσμού μας ερμηνεύεται από το γεγονός ότι στην πραγματικότητα αυτός ο παραγωγικός πληθυσμός βρίσκεται ακόμα στα όρια της πλήρους «ωριμότητας»³⁵ και λειτουργεί στα πλαίσια μιας αναπτυσσόμενης οικονομίας με κύρια χαρακτηρισικά γνωρίσματα, τα γνωρίσματα μιας ημιπαραδοσιακής διάρθρωσης.

Το γεγονός αυτό αποτελεί μια πραγματικότητα, όταν οι υπόλοιπες μεταβλητές και παράμετροι της οικονομίας και του εργατικού δυναμικού, εκτός από την κατά ηλικία διάρθρωση του παραγωγικού πληθυσμού, παραμένουν σχεδόν σταθεροί και όταν ως γνώμονα λαμβάνουμε μόνο τα βραχυχρόνια οικονομικά αποτελέσματα. Δεν θα συνέβαινε το ίδιο αν παίρναμε υπόψη μας ότι και η χώρα μας έχει μπει σε κάποια πρώτη φάση της περιόδου της επιστημονικο-τεχνικής επανάστασης, η οποία συνεχώς αναμορφώνει τις δομές της οικονομίας και επιταχύνει τους ρυθμούς ανάπτυξής της. Αυτής της επιταχυνόμενης προόδου της τεχνικο-επαγγελματικής στάθμης του επιπέδου των γνώσεων, της προσαρμοστικότητας, της κινητικότητας και της αποδοτικότητας των εργαζομένων, και ιδιαίτερα εκείνων των γενεών που πρόκειται να ενταχθούν στο εργατικό δυναμικό και να αντικαταστήσουν τις απερχό-

35. Σε προηγούμενο άρθρο μας, «Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών στην Ελλάδα», κάναμε μια προσπάθεια να αποδείξουμε ότι το φαινόμενο και η πορεία διαρθρωτικής «γήρανσης» του παραγωγικού πληθυσμού εκφράζει σε τέσσερα στάδια-επίπεδα «ωριμότητας» όσπου να φθάσει στη φάση της πλήρους και απόλυτης γήρανσης. Ως κριτήριο διαφόρων βαθμίδων «ωριμότητας» και «γήρανσης» πήραμε τη διάμεσο ηλικία του παραγωγικού πληθυσμού. Βαθμίδες: 1) «Νέος» παραγωγικός πληθυσμός, όταν η διάμεσος ηλικία είναι κάτω των 30 ετών, 2) «Σχετικά ώριμος», όταν η διάμεσος ηλικίας κυμαίνεται στο 30-34, 9 έτη, 3) «Ωριμος», όταν φθάσει στα 35-39, 9 έτη και 4) «Γηρασμένος», από 40 ετών και άνω. Σήμερα, η διάμεσος ηλικία του παραγωγικού πληθυσμού της χώρας μας για το έτος 1976 ήταν 37,34 έτη. Περιοδικό «Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών», τεύχος 48/1983.

μενες γενεές. Όλη αυτή η πραγματικότητα, σε συνδυασμό με τα μακρόχρονα και μελλοντικά οικονομικο-δημογραφικά, αμυντικά και κοινωνικά αποτελέσματα και συμφέροντα της χώρας, αποδεικνύουν ότι η συνέχιση της γήρανσης των δομών του πληθυσμού είναι ασύμφορη και ανεπιθύμητη από κάθε άποψη.

Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο παρατηρούμενος δυναμισμός των οικονομιών διαφόρων χωρών οφείλεται στην υψηλή στάθμη του μορφωτικού επιπέδου των νέων γενεών των πληθυσμών τους και στις εφαρμογές των επιστημονικών και τεχνολογικών επιτεύξεων στις οικονομίες τους. Παραδείγματος χάρη, ο δυναμισμός της ιαπωνικής οικονομίας οφείλεται στους κλάδους υπερσύγχρονης τεχνολογίας και υψηλής παραγωγικότητας – όπως των ηλεκτρονικών υπολογιστών και συστημάτων, ραδιο-τηλεοπτικών συσκευών και συστημάτων, οργανο-εργαλειοκατασκευών υψηλής τεχνολογίας κ.ο.κ. – όπου πάνω από το 70% των απασχολουμένων σ' αυτούς τους κλάδους έχει μέση και ανώτατη μόρφωση ενώ η μέση ηλικία τους κυμαίνεται στα 27 - 30 έτη.³⁶

Ο Α. Hansen, σχετικά με τις επιταχυνόμενες ανάγκες της σύγχρονης βιομηχανίας σε εργαζόμενους υψηλής μορφωτικής στάθμης, ακόμα στις αρχές του '60, έγραφε: «Η σύγχρονη βιομηχανία έχει ανάγκη από απόφοιτους της μέσης εκπαίδευσης και των κολλεγίων, από εξειδικευμένους τεχνικούς, μηχανικούς-μηχανολόγους και επιστήμονες ερευνητές υψηλότατης στάθμης».³⁷

Επίσης, θα πρέπει να αναφέρουμε πως οι πιθανές αρνητικές επιπτώσεις της γήρανσης του παραγωγικού πληθυσμού, από χρόνια ήδη, προβληματίζουν δημογράφους και οικονομολόγους στις διάφορες χώρες οι οποίες είχαν προσβληθεί από το σύνδρομο της «γήρανσης». Ήδη πριν 50 περίπου χρόνια, ο Αμερικανός δημογράφος W. Thompson έγραφε: «Οι νέοι άνθρωποι που κατέχουν διάφορες διοικητικές θέσεις αποτελούν έναν από τους παράγοντες του δυναμισμού της οικονομίας μας. Είναι τρομερό να σκεφθεί κανείς ότι ύστερα από 10 ή 20 έτη οι άνθρωποι αυτοί θα είναι κατά πολύ λιγότερο έτοιμοι από ό,τι σήμερα για να αναλάβουν νέες πρωτοβουλίες, να ανακαινίσουν και ν' αναδιοργανώσουν τα εργοστάσια, να έχουν την τόλμη να αντιμετωπί-

36. Iano S., *Η ιαπωνική οικονομία στο κατόφλι του 21ου αιώνα* (ρωσική μετάφραση από τα ιαπωνικά), Μόσχα 1972, σελ. 47-89.

37. Hansen A., *Η μεταπολεμική οικονομία των ΗΠΑ (Χαρακτηρισμός και προβλήματα)*, Μόσχα 1966, σελ. 90.

‘σουν τον κίνδυνο, να δοκιμάσουν νέες μεθόδους και νέες δραστηριότητες».³⁸

Ανάλογες ανησυχίες εκφράσθηκαν και από μερίδα οικονομολόγων, οι οποίοι επίσης θεωρούν τη γήρανση του πληθυσμού ως παράγοντα επιβράδυνσης των ρυθμών της οικονομικής ανάπτυξης.

Ο γνωστός Κεϋνσιανός οικονομολόγος Alvin Hansen αναφέρει σχετικά μ’ αυτό το πρόβλημα το εξής: «Η μείωση των ρυθμών αύξησης του πληθυσμού συνοδεύεται αναπόφευκτα και με την παραμόρφωση της κατά ηλικία πυραμίδας του, η οποία αποκτά το σχήμα καμπάνας στηριζομένης σε στενή βάση: με υπερβολικά ολιγάριθμο πληθυσμό νέων στη βάση και πάρα πολύ μεγάλο αριθμό γερόντων στην κορυφή. Το ίδιο το επιχειρηματικό πνεύμα, η αποφασιστικότητα και η σχέση ως προς τον κίνδυνο των τεχνικών καινοτομιών και των επενδύσεων – όλα υποχωρούν».³⁹

Θεωρούμε πως κάνουν λάθος όσοι νομίζουν ότι η γήρανση του πληθυσμού και τα απορρέοντα απ’ αυτήν αρνητικά φαινόμενα και συνέπειες αποτελούν «προνόμιο» μόνο των οικονομικά αναπτυγμένων χωρών. Στο βαθμό που λειτουργούν οι γενικές κοινωνικές, επιστημονικο-τεχνικές, οικονομικές και δημογραφικές νομοτέλειες, ανάλογα με το βαθμό και τις ιδιομορφίες ανάπτυξης που παρουσιάζει η χώρα μας, οι συνέπειες αυτές αφορούν και εμάς, ίσως και περισσότερο ένεκα της οικονομικο-δημογραφικής κατάστασης που έχει διαμορφωθεί. Η συνεχώς φθίνουσα γονιμότητα του ποπθυσμού μας, μαζί με την αιμορραγία της εξωτερικής μετανάστευσης έχουν μειώσει επικίνδυνα την αύξηση του πληθυσμού και ιδιαίτερα των νέων γενεών.

Αν και συχνά συναντά κανείς στον ελληνικό τύπο διάφορα άρθρα, ειδικών και μη, στα οποία υπογραμμίζονται – πολλές φορές εσκεμμένα ή από άγνοια – και διογκώνονται οι κίνδυνοι της υπογεννητικότητας και της γήρανσης,⁴⁰ σπάνια αναφέρονται στην αναγκαιότητα της μελέτης των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της ως τώρα ή και της μελλοντικής γήρανσης του πληθυσμού. Από την πλευρά του επίσημου κράτους και των φορέων του αγνοείται ή υποτιμάται η σοβαρότητα του προβλήματος της γήρανσης και πολύ περισσότερο της ηλι-

38. W. Thompson, *Population Problems*, N. X. 1935, p. 270-271.

39. Αναφέρεται από τον E. James, *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης του XX αιώνα*, Μόσχα 1959, σελ. 479.

40. Συνήθως οι αρθρογράφοι αγνοούν τελείως τον όγκο, τις διαστάσεις και το ρόλο της εξωτερικής μετανάστευσης στη διαμόρφωση κι εξέλιξη της γεννητικότητας, της γήρανσης του πληθυσμού, όπως και των υπολοίπων δημογραφικών διαδικασιών.

κίας ως οικονομικο-δημογραφικής κατηγορίας. Δεν έχει επιχειρηθεί από κανένα φορέα ούτε μία έρευνα, ούτως ώστε να διαπιστωθεί ο βαθμός επίδρασης της σύνθεσης του πληθυσμού κατά ηλικία και φύλο, τόσο ως προς τη μορφολογία των παραγόμενων μεταβολών στη διάρθρωση της απασχόλησης και παραγωγής κατά κλάδο, όσο και ως προς τις μεταβολές στη διάρθρωση της απασχόλησης και παραγωγής σε μακρο-οικονομικό, εθνικό επίπεδο. Βέβαια, είναι αδύνατο να ερευνηθούν οποιεσδήποτε οικονομικές επιπτώσεις του παράγοντα της κατά ηλικία και φύλο διάρθρωσης του πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών και του εργατικού δυναμικού, εάν πρωτίτερα δεν εξακριβωθεί ποια θέση κατέχουν ανάμεσα στους υπόλοιπους δημογραφικούς παράγοντες, πράγμα που απαιτεί διάφορα λεπτομερή, αυθεντικά και συγκρίσιμα οικονομικο-δημογραφικά στατιστικά στοιχεία, που στη χώρα μας δυστυχώς δεν συγκεντρώνονται, ενώ από τα υπάρχοντα πολλά είναι πλημμυρικά.

Προηγουμένως είχαμε σημειώσει ότι η γήρανση του πληθυσμού, αν και είναι αποτέλεσμα της μείωσης της γεννητικότητας και της εξωτερικής μετανάστευσης, μετατρέπεται πλέον σε παράγοντα μείωσης της γεννητικότητας και της κινητικότητας του πληθυσμού. Όπως γνωρίζουμε, η πτώση της γεννητικότητας αναπόφευκτα οδηγεί και στη συρρίκνωση του μεγέθους της οικογένειας, ενώ η μικρή οικογένεια συνήθως αποκτά και σχετικά μεγαλύτερη κινητικότητα, η οποία θεωρητικά μπορεί να οδηγήσει στη συγκράτηση της πτώσης της κινητικότητας του πληθυσμού. Γι' αυτό το λόγο, χρειάζεται να εξεταστούν και ν' αναλυθούν οι επιδράσεις όλων των παραγόντων, γιατί μόνο τότε θα είναι δυνατό να εκτιμήσουμε σωστά τις πληθυσμιακές μεταβολές από οικονομική σκοπιά. Ενώ μια μεμονωμένη εξέταση των συνεπειών, που προέρχονται μόνο από τις κατά ηλικία μεταβολές της δομής του πληθυσμού, μπορεί να μας οδηγήσει σε πιθανή υπερεκτίμησή τους και στην υποτίμηση όλων των άλλων παραγόντων και, επομένως, σε λανθασμένα συμπεράσματα σχετικά με την ήδη διαμορφωμένη δημογραφική κατάσταση και τις απορρέουσες απ' αυτήν οικονομικές και δημογραφικές επιπτώσεις.

Για να αποφευχθούν κάθε είδους λανθασμένες οικονομικές εκτιμήσεις των συνεπειών που προκαλούνται από τις διάφορες πληθυσμιακές διαδικασίες και για να αποτραπούν τυχόν εσφαλμένες συστάσεις για την πρακτική αντιμετώπιση των οικονομικο-δημογραφικών προβλημάτων, απαιτείται προγραμματισμός συστηματικής μελέτης των επιδράσεων ολοκλήρου του συμπλέγματος των πληθυσμιακών διαδικασιών στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Τέτοιου είδους

έρευνες και μελέτες ανήκουν στις δυνατότητες και στην αρμοδιότητα ενός σύγχρονου ειδικού επιστημονικού κλάδου γνώσεων που λέγεται Οικονομική Δημογραφία, και που βρίσκεται στο μεταίχμιο των οικονομικών επιστημών και της δημογραφίας. Δυστυχώς, στη χώρα μας τέτοιος κλάδος επιστήμης είναι τελείως άγνωστος. Δεν μπορεί να υπάρχει Οικονομική δημογραφία αφού το επίσημο Κράτος και τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα θέλουν να αγνοούν ότι η Δημογραφία σαν επιστήμη και η διδασκαλία της αποτελεί ένα από τα κύρια συστατικά της σύγχρονης γνώσης και παιδείας. Στη χώρα δεν υπάρχει κανένα δημογραφικό ερευνητικό κέντρο, αλλά ούτε και αρκετός αριθμός δημογράφων, οι οποίοι μαζί με επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων να αναλάβουν διάφορες έρευνες οικονομικο-δημογραφικού χαρακτήρα, τα αποτελέσματα των οποίων θα έχουν τεράστια θεωρητική και πρακτική σημασία για την επίλυση πολλαπλών προβλημάτων οικονομικής ανάπτυξης.

Ταυτόχρονα, η οικονομική δημογραφία αποτελεί τμήμα του όλου συστήματος της επιστήμης της Δημογραφίας, και χωρίς αυτήν είναι αδύνατη η σωστή θεωρητική εκτίμηση των δημογραφικών διαδικασιών και η διεξαγωγή δημογραφικών ερευνών.

Και ακόμα, η οικονομική δημογραφία είναι απαραίτητη και για την ανάπτυξη ολοκλήρου του συστήματος των οικονομικών και κοινωνικών επιστημών, γιατί χωρίς την οργάνωση ειδικών ερευνών-μελετών σ' αυτούς τους τομείς αναπόφευκτα και μοιραία θα οδηγούμαστε σε λανθασμένες εκτιμήσεις του ρόλου του παράγοντα που λέγεται πληθυσμός, του χαρακτήρα της αύξησής του και των διαρθρωτικών μεταβολών του, που οι επιδράσεις τους είναι ουσιαστικές και συχνά καθοριστικές σ' όλα τα στρατηγικά σημεία οποιασδήποτε αναπτυξιακής προσπάθειας και πολιτικής.